

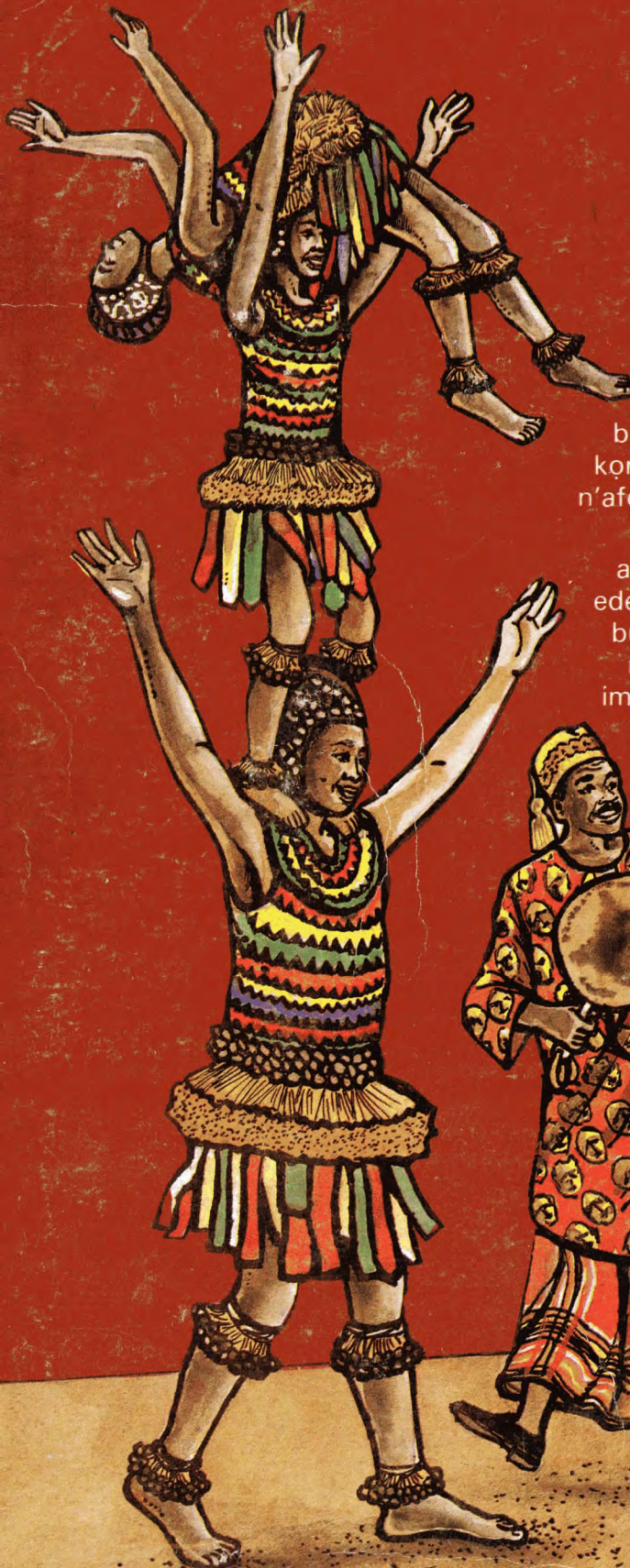

Longman Nigeria Limited
 ISBN 0 582 63926 3
 ISBN (Nigeria) 978 139 335 1

*Ogugu na Odide Igbo Izugbe
 na Junio Sekondiri*

bụ akwukwo usoro omumu Igbo e deputara di ka korikulom nke Goomenti nabatara maka nkuzi Igbo n'afọ atọ mbu nke ulo akwukwo Sekondiri siri tuzie.

E kere isi o'bulā n'ime akwukwo ndi a uzọ ise: agumagu, utosusu na nsoroedide, ajuju nnwale, ederede a horo aho, na nleru anya (n'esere ma o bu foto) na edemede so ya. E nwekwara arumaru maka inwale onye na-agu akwukwo ndi a, ya na ime ka aguu igu na ide Igbo na-agu ya mgbe niile.

Ogugu na Odide IGBO IZUGBE na Junio Sekondiri 2

Ogugu na Odide IGBO IZUGBE na Junio Sekondiri

2

Ọ̀gùgù nà Ọ̀dídé Ìgbó Ìzùgbé nà Júníọ̀ Sẹ̀kọ̀ndìrì 2

Si n'aka

P. Akujọ́obi Nwachukwu

C. Ohiri Aniche

Victor Manfredi

G. Kemjika Anọka

E. 'Nọlue Emenanjo

Longman Nigeria Limited

Ikeja, Agbor, Ibadan, Owerri, Zaria and representatives throughout Nigeria.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise, without the prior permission of the copyright owner.

©Imo State Ministry of Education, Owerri 1987

ISBN 978 139 335 1

ISBN 0 582 63926 3

Text Illustrations by Dele Jayeoba

Cover Design by Charles Ohu

Printed by Esto Printers, Lagos

Ndị̀nà̀yà

Nkwupùrù	vi
Okwu nkoputa	vii

Isi 1

Yunit 1A: Agumagụ: Ụkabụilu: Ihe mere ahụ Mbe ji adị ka ihe kpọrọ nkụ	1
1B: Ụtọasụsụ na nsoroedide: Njirimara asụsụ	3
1CH: Ajujụ nnwale	5
1D: Ederede a họtọ ahọt: Leta enyi na enyi	9
1E: Nnyocha eserese na odide ñkà	11

Isi 2

Yunit 2A: Agumagụ: Abụ otito: Ada Nwaigwe	13
2B: Ụtọasụsụ na nsoroedide: Igbo Izugbe, olumba, ọrụ asụsụ na mmekọrịta	15
2CH: Ajujụ nnwale	17
2D: Ederede a họtọ ahọt: Nnaa Duruakụ enwetala sambodo	22
2E: Nnyocha eserese na odide ñkà	24

Isi 3

Yunit 3A: Agumagụ: Akụkọ ifo: Nwoke na ndị inyom ya ...	26
3B: Ụtọasụsụ na nsoroedide: Nkeji asụsụ	29
3CH: Ajujụ nnwale	31
3D: Ederede a họtọ ahọt: Gịnị mere nkata azụ efuru?	35
3E: Nnyocha eserese na odide ñkà	37

Isi 4

Yunit 4A: Agumagụ: Akụkọ n'abụ: Danda na ụmụ anụmanụ	39
4B: Ụtọasụsụ na nsoroedide: Mkpọaha, njirimara, mpụtara, ọrụ an nkenuudị ya	41
4CH: Ajujụ nnwale	43
4D: Ederede a họtọ ahọt: Egwuregwu ji Odu	46
4E: Nnyocha eserese na odide ñkà	48

Isi 5

Yunit 5A: Agumagụ: Asiniilu	50
5B: Ụtọasụsụ na nsoroedide: Ahāùchè	52

	5CH: Ajuju nnwale	53
	5D: Ederede a horo ahoro: Oka ikpe umu anumanu	56
	5E: Nnyocha eserese na odide nka	58
Isi 6		
Yunit	6A: Agumagu: Abu agomago	60
	6B: Utasusu na nsoroedide: Nnochiaha	62
	6CH: Ajuju nnwale	64
	6D: Ederede a horo ahoro: Chukwu ka o di n'aka	67
	6E: Nnyocha eserese na odide nka	69
Isi 7		
Yunit	7A: Agumagu: Akuko ifo: Mbè na Utara	71
	7B: Utasusu na nsoroedide: Mkpoha na nkwa ya	73
	7CH: Ajuju nnwale	75
	7D: Ederede a horo ahoro: Ozi Oma	79
	7E: Nnyocha eserese na odide nka	81
Isi 8		
Yunit	8A: Agumagu: Akuko: Ala Uzuakoli	83
	8B: Utasusu na nsoroedide: Onogu Igbo	85
	8CH: Ajuju nnwale	87
	8D: Ederede a horo ahoro: Ndi shoro ahoro anyi	91
	8E: Nnyocha eserese na odide nka	93
Isi 9		
Yunit	9A: Agumagu: Abu Ogbuaba	95
	9B: Utasusu na nsoroedide: Njiko; Mbuozo	97
	9CH: Ajuju nnwale	99
	9D: Ederede a horo ahoro: Nwa Draiva	103
	9E: Nnyocha eserese na odide nka	105
Isi 10		
Yunit	10A: Agumagu: Akuko ifo: Agu na nwa na ebule ako	107
	10B: Utasusu na nsoroedide: Ngwaa	109
	10CH: Ajuju nnwale	112
	10D: Ederede a horo ahoro: Njem nleta n'ulo ogwu	116
	10E: Nnyocha eserese na odide nka	118

Isi 11		
Yunit	11A: Agumagu: Abu otito: Onye na-enye onyinye n'obi ocha	120
	11B: Utasusu na nsoroedide: Nnyemaka ngwaa	122
	11CH: Ajuju nnwale	124
	11D: Ederede a horo ahoro: Aturu muru ebule	128
	11E: Nnyocha eserese na odide nka	130
Isi 12		
Yunit	12A: Agumagu: Agwugwa	132
	12B: Utasusu na nsoroedide: Nkenuudi ahiriokwu ...	135
	12CH: Ajuju nnwale	138
	12D: Ederede a horo ahoro: Mgbe anyi na-agba nkwa ...	141
	12E: Nnyocha esere na odide nka	143
	Nkoputa ufodu okwu di n'akwukwo a	145

Nkwupụrụ

Anyị ji ohere a na - ekele, nga ọ dị ukwu, ụlọ ọrụ Gọọmentị nke na -ahụ maka mgbasaa ozi (y.b. 'Ministry of Information', na Bekee) n'Owere, Imo Steeti na ndị ụlọ ọrụ na-ebiputa akwụkwọ nọ na Legosị (y.b. 'Academy Press Ltd') maka foto ha niile nke ebiputara n'ime akwụkwọ a.

OKWU NKỌPỤTA

Akwụkwọ a bụ nke abụọ ndị otu anyị cheputara ma deputakwa maka ikuzi ngalaba omumụ Igbo niile na Junio Sekondiri. Onye gurula akwụkwọ mbụ nke anyị, ma gúzie nke a ga-achoputa na nnukwu echiche bara na ndeputa ihe ndị dị n'akwụkwọ ndị a. Anyị edeghi ha maka na anyị chooro ego. Mbunuuche anyị n'ideputa akwụkwọ ndị a bụ ka umu akwụkwọ ndị nọ na Junio Sekondiri hu akwụkwọ ndị rijuru afọ ha ga-agu. Anyị maara nke oma na ọ dila otutu akwụkwọ ndị ozo, ndị ozo dekwara maka Junio Sedondiri. Mana di ka ndi be anyi si ekwu, nke m bu nke m, nke anyi aburu nke anyi.

Tupu anyi edewe nke anyi, anyi lebara anya nke oma n'akwukwo niile ndi di ugbo a maka Junio Sekondiri. Anyi gakwara lezie anya na '**Kurikulum nke Goomenti (etiti) nabatara maka nkuzi Igbo n'afọ ato mbu n'ulo akwukwo sekondiri na Najirja**'. Mgbe anyi mechara ihe ndi a anyi huru mmá na njo ha, wee cheputazia echiche ndi nke anyi. O bu eziokwu na a ga-ahu ufodu ndiche na nsupe na n'ihe ndi ozo n'akwukwo anyi ndi a. Anyi emeghi ihe ndi a maka na anyi chooro ibu 'nkemdiiche'. Mbunuuche anyi bu na asusu Igbo kwesiri idi na-eto kwa mgbe, kwa mgbe. Ihe o bua enweghi isi ga-eme ka o ghara ito, anyi anabataghi ya o buladi na o nweela otu ndi kuru ha ntu. Asusu Igbo kariri otu onye ma o bu otu otu. Ihe di na ya bu aka weta, aka weta, onu eju.

Anyi gbaliri nke oma iziputa ihe niile anyi dere n'akwukwo a n'asusu ga-ekwa otita. Mana cheta mgbe niile na utasusu na okaasusu Igbo abughi gbata ghaba.

Febuari 1987

P. Nwachukwu
C. Ohiri Aniche
V. Manfredi
G. Anoka
N. Emenanjo

1A Agụmagu

Ndumọdu

A ga-ebu ụzọ guputa akukọ a n'usoro e jiri dee ya.

IHE MERE AHỤ MBÈ JI ADỊ KA IHE KPỌRỌ NKỤ

O ruru otu mgbe, ụmụ anụmanụ mara iwu kwuru na onye ọ bụla zuo ohi n'obodo ha, e gbuo ya egbu. Ma mbè ańaghị ntị na nke a. Ihe o mere bụ ije n'ubi ndị mmadụ na-abọrọ ihe ka kọrọ. Mgbe e nwudere ya bụ Mbè, e jide ya bulie ya elu, tųọ ya n'ala. Ahụ ya wee tirisie. Ihe Mbe mere bụ iriọ Nlamejula ka ọ bịa kwachiere ya ahụ ya, n'ih ihe mere ya. Nlamejula meere ya ebere bịa kwachie ya. Ọ bụ ya mere ahụ Mbè ji adi ka ihe kpọrọ nkụ.

Ndumọdu

Onye ọ bụla ga-agbalị kọputa oyiri nwa nkenke akukọ a. Ụdị akukọ a na-adi ka akukọ ifo ma ọ bughị akukọ ifo. E nwere ike were 'O ruru otu mgbe...' malite ya ka e si eme n'akukọ ifo, mana ụdị akukọ a abughị akukọ ifo. E nwere ike ihụ anụmanụ di ka Mbe ma ọ bụ Nlamejula tinyekwari anụmanụ ndi ọzọ, ka e si ahụ ha n'akukọ ifo, mana ụdị akukọ a abughị akukọ ifo.

Giniji ka ụdị akukọ a bụ ebe na ọ bughị ifo? Ụdị akukọ a ka a na-akpọ **ụkabụilu**. Ụdị akukọ a yiri akukọ ifo n'uzọ olemaole. Ụfodụ n'ime ha ka anyi ziputagoro. Ụzọ ọzọ ụdị akukọ a jiri yie ifo bụ n'usoro na n'odide ya. Ọ bụ akukọ di ka ifo. Ọ bughị abụ ma ọ bụ ejije. Ọzọ kwa e ji ya akuziri ndi mmadụ ihe di ka akukọ ifo.

Mana lee ụzọ ndi o siri di iche n'akukọ ifo:

- Ọ na-adikari nkenke karja akukọ ifo.
- O nweghi okwu ndi puru iche e ji ebido ma ọ bụ emechi ya di ka: 'Chàkpji wọọ', n'ufodu ebe.
- Ọ bughị ụmụ ntakiri na-akọ ya ka e si eme n'akukọ ifo. Ọ bụ ndi okenye na-akokari ụkabụilu.
- A naghị akọ ụkabụilu di ka akukọ kwururu naani ya di ka ifo. Ụmụaka nọrọ ha na-akọ naani akukọ ifo ma ha chọọ. Mana ọ dighi etu a maka ụkabụilu. A na-akonye ụkabụilu n'ime ụka iji ya wee kuziere ndi mmadụ ihe ma ọ bụ iji ya duọ ha odu.

nnukwu mkpa abidiji di n'asusu bu na e nweghi ike ibido mwa asusu o bu la n'ike n'ike beelusoma e dedatara ya ededata.

Ihe kpatara asusu mmadu jiri nwee isi bu uburu mmadu. Uburu (ma o bu uvuru n'olumba ozu) bu ulu echiche na nghota. Umụ anu enweghi udi uburu a, ya mere ube ha adighi ka asusu anyi. Ya putara na asusu si n'ime uburu puta nonu. Uburu anyi na-eto eto eto mmadu si eto karja anumanu. Ihe na-egosiputa otito ya bu ogugu isi ma o bu nghota mmadu: nwatakiri na-eto, ihe di ya n'ahu ana-eto, ma ukwu ma aka ya. Ukwu na aka bu ihe ndi anyi na-ahu anya, ma nke anyi na-anaghi ahụ anya bu uburu; ma o na-eto eto di ka akuku ahụ ndi ozu. Otito ya di oke mkpa n'ihu na o bu ya na-egosi ma nwata o ga-ekwu okwu, nwee oguru isi ma o bu o dighi. Ihe na-egosi otito uburu bu etu nwata si ekwu okwu na-aghota ihe a gwara ya, ya bu asusu bu nsialo anyi ji atụ otito nke uburu. Isi okwu bu na udi uburu mmadu nwere mere o jiri di iche n'umu anumanu.

Ihe ozu anyi kwesiri ima maka asusu bu na o na-etokwa eto na-agbanwekwa agbanwe. N'uzu a, e nwere ike jiri asusu tunyere mmadu. Kedụ etu anyi si ama na asusu na-eto eto na-agbanwekwa? I lee anya na Baibulu ndi Igbo deputara n'oge gaara aga, i ga-ahu na o nwere otutu mkpurukwu nke anyinwa na-amaghi. Mkpurukwu ndi ahụ bukwa Igbo, ma ha adapula n'okwu Igbo n'ihu na nna nna anyi ha ndi nara eji ha asu Igbo anwusichaala. Mba ma o bu ndurugandu nwuchaa, okwu ufodu ha nara asu esorokwa ha nwuzo. Ndi Igbo na-atu ilu na-asu 'Eze nwuzo eze ezechie.' N'otu aka ahụ mkpurukwu ufodu na-anwusi ndi ohuru ana-anochi anya ha. Ya bu asusu di ka osisi na-ama ifuru, ndi ochie na-eshinwu adapu, ndi ohuru ana-epuputa.

1CH (i) Ajuju nwalé maka agumagu

- 1 Kedụ nke bu ezi okwu na ndi a?
 - a) O bu Nlamejula kpatara ahụ Mbe jiri di ka o kporo nkụ.
 - b) O bu anughi ihe kpatara ahụ Mbe jiri di ka o kporo nkụ.
 - ch) O bu anaghi nti kpatara ahụ Mbe jiri di ka o kporo nkụ.
 - d) O bu ohi kpatara ahụ Mbe jiri di ka o kporo nkụ
 - e) O dighi nke o bu la site (a-d) kowaziri ihe kpatara ahụ Mbe jiri di ka o kporo nkụ.
- 2 Otu na ndi a adabaghi n'ihe ndi ukabuilu a na-akuzi.
 - a) O dighi mma izu ohi.
 - b) O dighi mma inupu isi n'ihe oha kwuru.
 - ch) O gosiri ihe kpatara ahụ Mbe ji di ka o si di mpekere mpekere.
 - d) O di mma ikwu na ime ihe masiri onye.
 - e) Otu onye siere oha, oha erisie ya, mana oha siere otu onye, o gaghị ericha ya.
- 3 Otu na ndi a adighi n'ihe ndi ukabuilu na akuko ifo jiri yie onwe ha.
 - a) abụ na-adi n'ime ya
 - b) usoro na odidi ha
 - ch) nkuzi ha
 - d) agwa di n'ime ha
 - e) a na-ako ha ako.
- 4 Otu na ndi a abughi ezi okwu.
 - a) Ukabuilu nwere akuko n'ime ya.
 - b) Ifo nwere akuko n'ime ya.
 - ch) Ukabuilu na-enwe Mbè ka agwa n'ime ya, karja ifo.
 - d) Ifo na-eto ogologo karja ukabuilu.
 - e) Ifo na-enwe Mbè ka agwa n'ime ya.
- 5
 - a) A na-ako ukabuilu n'ebe masiri onye.
 - b) A na-ako ukabuilu n'oge masiri onye.
 - ch) O bu umuaka na-akokari ukabuilu.
 - d) O bu umuaka na-akokari ifo.
 - e) O nweghi okwu puru iche e ji ebido ma o bu emechi ukabuilu.
- 6
 - a) Ukabuilu abughi akuko nke aka ya.
 - b) Ukabuilu abughi akuko zuru oke.

- ch) Ụkabuilu zuru oke mana a na-etinye ya n'ime okwu.
- d) Akuko ifo na-atọ uto karia ukabuilu.
- e) Ụkabuilu na-atọ uto karia ifo.

- 7 Kọputa nke oma otu uto ifo siri di iche n'ukabuilu.
- 8 Kọputa nke oma otu uto ukabuilu siri yie ifo.
- 9 I maara etu ukabuilu siri nwete aha ya?
- 10 Olee nke di mma karia ibe ya: ifo ka o bu ilu?

1CH (ii) Ajuju nkwale maka utoasusu na nsoroedide

- 11 Okuko na-ebe [redacted]
- 12 Nkita na- [redacted] uja.
- 13 Aturu na- [redacted]
- 14 Nwa [redacted] na-ebe mmaju.
- 15 Umụ anumanu nweere uto di iche iche ha si eme [redacted]
- 16 Mana e nweghi ike iji [redacted] ma o bu ndi a tanyere okwu mmadu.
- 17 Otu nnukwu ihe di iche n'ube umu anu na okwu mmadu bu...
 - a) a na-eji okwu mmadu ezi ozi
 - b) a naghị eji ube umu anu ezi ozi
 - ch) umu anumanu na-eji ube ha akpo umu ha ma umu mmadu anaghị eme etu a
 - d) ube umu anumanu di iche iche site n'agburu ha
 - e) asusu nwere abidij, ebe ube umu anu na-enweghi.
- 18 Asusu inwe abidij putara na...
 - a) a na-amuta asusu ahụ amuta
 - b) a na-agu ya ka ikwa ka e kwe ya ekwe
 - ch) a na-edede asusu ahụ ede
 - d) o bu sososo umuaka na-amuta ya
 - e) o bu sososo umu akwukwo na-amuta ya.

- 19 Ndedata asusu mere ka...
 - a) asusu nwee nnukwu ugu
 - b) e were asusu na-echekwa ihe o bu nwere ike ibata mmadu n'echiche
 - ch) a na-asu na-edede ya ede
 - d) ndi mba ozu nwee ike imu asusu ahụ
 - e) asusu buru ihe oha niile.
- 20 Abidij di mkpa n'omumu asusu n'hi na...
 - a) abidij na-amasi umuaka
 - b) abidij di mkpa n'ulo akwukwo
 - ch) o na-eme ka a na-ekwe asusu ka ukwe
 - d) o bu site na ya ka a na-emeputa mkporokwu na ahirjokwu
 - e) abidij zuru asusu niile onu.
- 21 Site n'ederede a, inwe abidij bu...
 - a) mbido omumu asusu n'uto siri ike
 - b) ime ka onye o bu muta asusu ahụ nke oma
 - ch) ime ka goomentị nabata asusu ahụ
 - d) ime ka otu uka niile nabata ya
 - e) ime ka a mata asusu.
- 22 Asusu mmadu na-asu nwere isi n'hi na...
 - a) mmadu bu nnukwu ihe Chukwu kere
 - b) mmadu nwere udi uburu nke ihe o bu ozu e kere eke na-enweghi
 - ch) mmadu na-akuziri umu anumanu ihe o bu ha na-eme
 - d) mmadu no n'etiti okike niile
 - e) o di mkpa ka mmadu kwuro Chukwu okwu.
- 23 Otu njirimara asusu ozu a ruturu aka n'ebe a bu na...
 - a) asusu bu ozurumba onu
 - b) o nwere abidij
 - ch) o na-eto eto na-agbanwe agbanwe
 - d) asusu bu njirimara umu mmadu
 - e) asusu bu ndiche di n'etiti ndi mmadu na ndi mmoo.
- 24 Asusu di ka osisi n'hi na...
 - a) asusu nwere ngalaba di ka osisi
 - b) o di ndu di ka osisi
 - ch) o na-ama ifuru di ka osisi
 - d) mkporokwu di ka ifuru osisi: ndi ochie na-anwu adapu, ndi oheru na-aputa were onodu ha
 - e) o kari ogologo di ka osisi.

1CH (iii) Arụmarụ maka ụdaolu

- 25 Olee nke bụ anụmanụ na ndị a?
a) ókē
b) òkè
ch) ókè
d) òké
e) óké
- 26 a) ézì
b) èzí
ch) ézí
d) èzi
e) ézī
- 27 a) mbē
b) mbè
ch) mbé
d) mbè
e) mbé
- 28 Olee nke bụ akụkụ ahụ mmadụ na ndị a?
a) óbī
b) óbí
ch) óbì
d) òbi
e) òbí
- 29 a) àka
b) àká
ch) ákà
d) áká
e) ákā
- 30 a) àzụ
b) ázū
ch) ázù
d) ázú
e) àzú
- 31 a) ányá
b) ànya
ch) ànyá
d) ánya
e) ányà
- 32 a) áfò
b) àfó
ch) áfó
d) àfò
e) áfō
- 33 a) ísi
b) ísí
ch) ìsí
d) ìsi
e) ísi
- 34 a) ike
b) íkè
ch) iké
d) íkè
e) íké

1D Ederede a hōrō ahō

Ndumọdụ

A ga-agụpụta ederede a ka a nụ ya nke ọma. E mechaa, a ga-elebanye anya na mkpụrụokwu na usorokwu ndị lara iche na mbipụta ha.

LETA ENYI NA ENYI

Goọmentị Sekọndirị Skuul
Ama-Egbu
Ugwuta
15-2-87

Ezigbo Emeka,

Ezigbo obi uto ka m ji na-edere gi leta nke a, iji kelee gi na ndi ulo unu dum maka **nnabata** unu nabatara m oge m bjara **ezumike** na be unu, na Legosi. O bu Chineke ga-akwughachi unu ugwo maka afo oma unu.

Ma bia, enyi, o bu ka unu si na-ebi na ya bu Legosi? **Obodo ndi mepere emepe, tufiakwa!** O bu ezi okwu na unu nwere **okw elektriki, mmiri pompu**, na otutu **okporo uzọ mara mma nke ukwu**. Ahukwara m otutu ihe oma ndi ozọ e nwere ike igota n'ahia, na n'ime shoppu ndi no na Legosi. Ma, kedụ ihe unu ji **imerime** mmadu dum ahụ na-eme? Kemgbe m jiri pụta uwa, ahubeghi m **igwe mmadu** ha etu ahụ mbu. Kedukwanu maka **uzu, okpoofu, anwuntà, ochichā** na òke, tinyekwara **doti** na ajo isi ya? Ana m aja unu ike etu unu siri na-èbinwu na Legosi ahụ.

Enyi, ebe a ka m ga-akwusi leta à. Biko, keleere m nne na nna gi, na kwa umunne gi, Ngozi na Chinaedu. Gi na onwe gi, nodu mma; jisiekwanu ike n'akwukwo gi.

Abu m,
Enyi gi,
Okey.

Nkwa mkpụrụokwu

Ugbu a, gbalia kowachaa mkpụrụokwu ndi a na nghota omimi ha. E mechaa nwa akwukwo o bula ga-ededa nkwa ya di ka onye nkuzi siri deputa ha na boday.

OKWU

NKWA

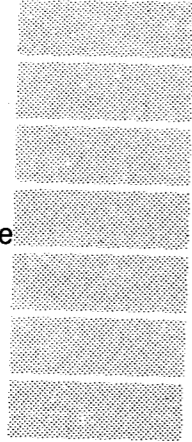
OKWU

NKWA

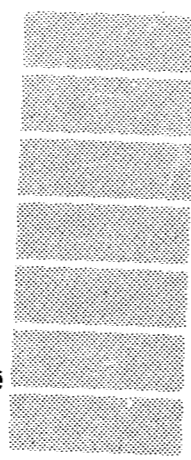
nnabata

imerime

èzùmike
 gà-àkwughachī ụgwō
 afọ ọma
 òbòdò ndị mēpere èmepe
 ọkụ elektriki
 mmiri pọmpụ
 okporo ụzọ

igwè mmadụ
 ụzụ
 òkpoofù
 anwutà
 ọchịchā
 Anà m àja .ikē
 dọtị

1E Nnyocha eserese na odide òkà.

Ndumọdụ

Leruo eserese a anya nke ọma. Olee ihe ndị ị hụrụ? Gịnị na-eme? Gịnị ka ị hụrụ n'aka nri na n'aka ekpe? Gịnị ka ị hụrụ n'elu ya na n'okpuru ya? Detuo n'akwụkwọ gị ahịrịokwu abụọ ma ọ bụ karịa maka otù ihe ndị ị hụrụ.

Ị nwere ike dee ya n'usoro akụkọ ma ọ bụ na nke mkparịta ụka. Ị nwekwara ike dee ya dị ka leta enyi na enyi ma ọ bụ leta ị ga-edegara 'Udoka' ma ọ bụ 'Ogene' ka e biputa ya n'aha gị. Ọzọ kwa, ị nwekwara ike dee ya n'usoro abụ ma ọ bụ n'usoro ọzọ masịrị gị. Mana ihe dị oke mkpa bụ na ihe ndị ị ga-edegara ga-aburịrị maka ihe ndị ị n'eresere a.

Fig. 1.

2A Agụmagụ

Ndumodu

A ga-ebu ụzọ guputa abụ a n'usoro e jiri dee ya.

ÀDA NWAIGWĒ

OTU OLU

Àda òngàngà

Àda nwa mmādù

Àda buru ọbà

Ụgbọ Awụsa

Àda māra mma

Anyanwụ ụtụtù

Okòkò ụtụtù

Ụgbọ Awụsa

Egò dì n'ada Nwaigwē

Anùrì dì n'ada Nwaigwē

Òtùto dì n'ada Nwaigwē

Ụgbọ Awụsa

Àda nwere ùgwù, àda nwa mmā

Ihe o menà, ì hụ ya mmā

O jee ijè, ọ buru sọ mmā

Ụgbọ Awụsa

Àda, ezè ya nà-àcha kà ọdu

Àda, àhụ yā nà-ènwu kà ìko

Nwa mmā, ire yā nà-àtọ kà anū

Ụgbọ Awụsa

Ihe jōrọ njo, ò gaghī ime

Ọ hụ ụmù ogbènye, ò nye hā egò

Ọ buru ụmù òkoro ò gaghī ikwē

Ụgbọ Awụsa

Ihe ò yinà, ò dì yā mmā

Akwà ya nà-àbụ àbàda

Oge ụfọdu ò buru èjima

Ụgbọ Awụsa

NKWEQRITA

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Àda Nwaigwē

Umū òkoro na-egbu ònwe hā
Na-àchọ́nụ sò àda nwa mmā
Ma, àda mmā nà-àzọ ònwe yā
Ugbọ Awusa

Àda Nwaigwē
Àda Nwaigwē
Àda Nwaigwē
Àda Nwaigwē

Ndumodu

A ga-agbalị guputawa abụ a n'otu n'otu. Ya bụ, otu nwata na-abụ, ibe ya ana-ekwere ya. O mecha, onye ozo abụ, ndi ibe ya ana-ekwekwa ya, dirizija gawa.

E gezie nti nke oma, ma lezie anya ofuma, a ga-ahụ na abụ a na-ekwu naanị ihe di mma maka Àda Nwaigwē. Udi abụ a bụ **abụ òtito**. Site n'ihe e kwuru n'abụ a, a ga-achoputa na Àda Nwaigwē mara mma nke ukwu. O nwere obi umeala, o nweghi anya ufụ. O na-asopuru onwe ya, nke mere na umu okorobia enweghi ike inweta ya. Àda Nwaigwē nwere obi ebere site na o na-enyere ndi ogbenye ego.

Abụ a toro Àda Nwaigwē n'uzo olemaole: odidi ahụ ya niile, obi ya, uwe o na-eyikari, na agwa na omume ya.

Arumaru

Debaa n'ime akwukwo gi abụ nke onye nkuzi unu depụtara na bọdu.

2B Utoasusu na nsoroedide

Asusu Izugbe, olumba, oru asusu na mmekorita

N'isi mbu nke akwukwo a, e kwuru otutu ihe gbasara asusu di ka ihe njirimara mmadu. N'ebe ahụ ka anyi kwusiri ike si na o bu sooso umu mmadu nwere ike isu asusu ebe umu anumanu na-ebe ube di iche iche: ibe ube na ikwu okwu abughi otu ihe, o nweghi etu ha siri yite onwe ha, beeluso isi nonu akpopta. N'ebe a, o di mkpa ikowatu asusu, olumba na asusu ahotara.

O nweghi asusu o bula na-enweghi olumba di iche iche. A gaa uwa dum gburugburu, a gaghị ahụ asusu nwere naanị otu olu. Ka mmadu na-asu asusu siri di ubara, etu ahụ ka olumba ya ga-esi di ubara. I leba anya n'asusu Igbo, i ga-achoputa na olu Igbo di ihe iche na-eso etu ndi Igbo siri gbasaa n'akuku Naijiria di iche iche. Iji maa atu: Igbo ndi ofesi mmiri Naija (Oshimiri) di iche na nke ndi bi Owere gburugburu. Olu ndi Igbo mbammiri di ka ndi Opobo, Elele ma o bu Ugwuta di iche n'Igbo Owere ma o bu Onicha, Udi na Nsuka. Igbo ndi Oka di iche na nke ndi Onicha ha na ha bi nso. Igbo Okigwi, Mbaano na Ulu nwechara ndiche n'ime ha. Mana ndiche ndi a aputaghi na ndi Igbo anaghi aghota onwe ha ma ha soro olu ha. A na-aghota, mana o nwere ndi olu ha na-ara ahụ nghota karị ibe ha.

Etu o di asusu Igbo bukwere etu o di asusu Bekee, ma o bu nke ndi Amerika ma o bu Briteen, nke ndi Roshia ma o bu Frenchi, ma o bu kwanu Korea. E nwere ike iji ya tunyere Igbo n'udi na onugogu olumba o nwere. Olumba ndi a so etu mmadu siri bikesichaa. Ma a bia n'asusu o bula a na-achoputa otu olumba nye ya onodu puru iche, di ka iwere ya na-edede ihe di mkpa di ka edemede, agumagu, oru goomenti, iwu obodo na otutu ihe ndi ozo. A na-akwanyere olumba a ugwu site n'iji ya akuzi akwukwo, ikwu okwu n'ikuku, na iji ya agbasa ozi di iche iche.

A na-eji olumba a, a hoputara etu a kwanyere ya ugwu, ka a na-akpo **olumba izugbe**. N'asusu Igbo o bu Igbo Izugbe bu olumba a hoputara n'ime olumba niile nke asusu Igbo. O bu ya kpatara a na-eji ya agu akuko na redio na televishon, werekwa ya na-ele ule nke JSS na JAMBU. O bu udi ihe ndi a di etu a na-akwanyere olumba ahotara ugwu puru iche mee ka o di mkpa karị olumba ndi ozo asusu ahụ nwere.

A na-azukwa olumba a hotara azu; nhota ya abughi nga okwu gwuchara, kama o bu so mbido ya, di ka mmuputa nwa bu mbido ogologo ije di n'izu nwa. Ya bu e nwere ike were mbiputa abidii nke asusu tunyere nhoputa olumba izugbe.

Kedụ ụzọ n'ụzọ olee a hotara? Ụzọ e si eme ya bụ ihe anyị rụturuła aka n'ederede a: a na-azụ ya site n'inye ya ugwu dị iche. Ugwu a na-esi n'ụzọ dị iche iche: ịji ya mee okwu e ji akuzi ihe, ịmụ ya n'ụzọ siri ike site n'ụbọchị ma nke akwụkwọ ruo na **mahadum**, ịji ya agbasa ozi ọ bụla dị mkpa. Oge e bidoro were okwu na-eme ihe ọ bụla oge ahụ ka a ga-achọputa nke o nwere n'onwe ya na ihe ọ ga-ebite n'aka asụsụ ọzọ. Nchọputa ịji dị etu a bụ mbido ijikwere olu ahụ ka ọ ruzie nnukwu ọrụ a tūrụ anyị na ọ ga-arụ. Ọ bụ etu a ka asụsụ niile si eto.

Ọ bụ maka nrụputa ihe dị etu a ka anyị jiri nwee 'Otu lwelite Asụsụ na Omenaala Igbo' nke na-ahụ maka Igbo Izugbe. Onye na-ege ntị na redio ọfuma, ọ ga na-anụ okwu ọhụrụ dīcha iche ndị na-abata n'asụsụ anyị taa. Nke ka apụta ihe n'ime ha bụ ụzọ ọhụrụ e si agụ ọnụogugụ n'Igbo taa nke mere ka ọnụogugụ dij ka **nàrị, puku, òdè, puku nde** na **ìjèrì** bata n'ọnụogugụ. Mkpurụokwu ndi ọzọ dīkwa iche iche na-esi ma n'okwu Bekee ma n'olumba ndi ọzọ abatakwa n'Igbo Izugbe, sikwa ebe ahụ na-agbasa bụrụ ozuru Igbo ọnụ. O nweghị asụsụ ọ bụla toro eto na-esighi etu a too.

Uru asụsụ na-abara anyị dij ọtụtụ dīrīkwa iche iche: isi mmekọrīta mmadụ na ibe ya bụ asụsụ. A na-eji ya ezi ozi, ededata omenaala, ihe merela, ihe nchọputa na ọtụtụ ihe ndi ọzọ ga. A na-eji asụsụ ekele na-akwanyekwara mmadụ ugwu. A bīa n'akūkū Igbo ndi na-echi echichi, a na-ejikwa asụsụ amata ogo mmadụ toruru n'ebe ha n'ihī na ụdī ekele a na-ekele mmadụ na-egosi ụdī echichi o chiri. A na-eji asụsụ azụ ụmụaka n'ụzọ ziri ezi, ma n'ezi na ụlọ ma n'ụlọ akwūkwo. E wetuo asụsụ mmadụ agaghari abụ ihe karīa anụrīanụ.

2CH (i) Ajujụ nnwale maka agumagu

- 1 Abụ otito a nwere stanza...
 - a) anọ
 - b) asatọ
 - c) abụọ
 - d) iri na abụọ
 - e) iri abụọ na asaa.
- 2 'Ada, eze ya na-acha ka ọdụ' pụtara na...
 - a) eze Àda Nwaigwē dij ka nke enyi ọhia
 - b) eze ya na-acha ọcha nke ọma
 - c) eze ya siri ike
 - d) eze ya dij ezigbo ọcha ma sikwaa ike
 - e) eze ya adighi mma ma ncha.
- 3 'Mà àda mmā nà-àzọ yā' pụtara na...
 - a) Àda Nwaigwē anaghī azọ onye ọzọ
 - b) ọ naghī enyere mmadụ ibe ya aka
 - c) ọ na-agbalī ihụ na ọ zọrọ onwe ya n'aka ndi chọrọ iduba ya na njọ
 - d) ọ na-agbanahụ ndi ọzọ
 - e) ọ maara naanī onwe ya.
- 4 'Ugbọ Awusa' pụtara na...
 - a) Àda Nwaigwē nwere ugbọ na-ebu ndi Awusa
 - b) ọ bụ ugbọ na-eje ugwu Awusa
 - c) ọ bụ ihe mara ezigbo mma
 - d) ọ maghī ihe ma ncha
 - e) ikekwe ọ dighi ihe ọ nọchitere anya ya.
- 5 'Oge ụfọdụ ọ bụrụ èjima' pụtara na...
 - a) Àda Nwaigwē bụ èjima
 - b) oge ụfọdụ ọ na-eme ka èjima
 - c) uwe ya na-eyi onwe ha
 - d) uwe o tiri n'obi na nke o jere n'ukwu bụ otu akwa
 - e) oge ụfọdụ ọ na-akpa agwa dij ka ndi èjima.
- 6 'Umụ okoro nà-ègbu ònwe hā' pụtara na...
 - a) ụmụ okoro na-agbasi mbọ ike inweta ya
 - b) ha na-eji ihe egbu onwe ha
 - c) ha na-akugbu onwe ha
 - d) ha anaghī agha ibe ha ntị
 - e) ha na-emesi onwe ha ike.

- 7 'Ada, ahụ ya na-enwu ka iko' bụ ụdị atụmatụ okwu a na-akpọ...
 a) mburū b) myiri ch) mmemmadū d) ilu ch) ụkabūilu.
- 8 'Anyanwū ụtutū' bụ ụdị atụmatụ okwu a na-akpọ...
 a) mburū b) myiri ch) mmemmadū d) ilu e) ụkabūilu.
- 9 Gịnị ka stanza nke anọ dị n'abụ a na-akọ maka ya?
- 10 Olee ihe bụ mpụtara stanza nke ise?

2CH (ii) Ajujū nnwale maka utoasusū na nsoroedide

- 11 Kedū nke bụ ezi okwu na ndị a?
 a) Sọsọ mmadū nwere ike ikwu okwu.
 b) Ihe ọ bụla e kere eke na-ekwu okwu.
 ch) Nkita na-ekwu okwu.
 d) Nnụnū na-ekwu okwu.
 e) Mmadū na-ebe ube.
- 12 Olumba pụtara:
 a) asusū mmadū niile na-asū n'ala Igbo
 b) asusū Igbo nke na e debeghi ede
 ch) ụdiri Igbo ditucha iche nke akukū Igbo di iche iche na-asū
 d) asusū Igbo nke a na-akuziri ndi ọbia
 e) ụdiri Igbo nke a na-asū n'ime ime obodo.
- 13 Kedū nke na-abughị ezi okwu na ndi a?
 a) Olu Owèrè so n'otu olumba Igbo.
 b) Nke ndi Onichà sokwa na ya.
 ch) Nke ndi ofesi Oshimiri sokwa ya.
 d) Igbo ndi Abankelèke bukwa otu n'ime olumba anyi.
 e) Olu ndi Uyo bukwa otu n'ime olumba Igbo anyi.
- 14 Site n'ederede a, anyi ghotara na...
 a) Igbo nwere otutu olumba.
 b) Igbo nwere so otu olumba.
 ch) Igbo nwere olumba ufodu na-akarighi ise.
 d) Onye Igbo o bula nwere olumba nke onwe ya.
 e) Olumba adighi oke mkpa n'asusū anyi.
- 15 A bja n'asusū o bula nwere otutu olumba, a na-ahoputa...
 a) olemaole n'ime ha kwanyere ha ugwu puru iche
 b) otu n'ime ha kwanyere ugwu puru iche

- ch) olu nke obodo na-achị achị na mba ahụ kwanyere ugwu puru iche
 d) olu nke obodo di n'etiti mba ahụ kwanyere ugwu puru iche
 e) olu nke ndi buuru uzọ ihu ndi Briteen kwanyere ugwu puru iche.

- 16 Ikwanyere asusū a hoputara ugwu puru iche putara:
 a) iji ya ede ihe di mkpa
 b) iji ya ededata omenaala
 ch) iji ya akuzi akwukwo
 d) iji ya agbasa ozi n'ikuku
 e) iji ya ekele na-akwanyekwara mmadū ugwu.

- 17 A na-eji [redacted] emebe mwube ma o bụ ntọala utoasusū.

- 18 Ozuzū olumba a hoputara putara imū ya site na ruo na [redacted]

- 19 Mkpurukwu si n'olumba bata n'Igbo Izugbe ndi ka aputacha ihe bu ndi gbasara [redacted]

- 20 Ufodu n'ime ha bu [redacted] [redacted] [redacted] na [redacted]

2CH (iii) Arumarū maka udaolu

- 21 Olee nke bụ nkowaaha na ndi a?

- a) ọchá
 b) ọchá
 ch) ọchā
 d) ọchà
 e) ọchà

- 22 a) úkwū
 b) úkwú
 ch) ùkwù
 d) ùkwú
 e) úkwù

- 23 a) ọmà
 b) ọmá
 ch) ọmá

- d) ómá
e) ómā
- 24 Olee nke bụ ụbọchị ahịa na ndị a?
a) Éké
b) Ékè
ch) Ékē
d) Éké
e) Ékè
- 25 a) Áfọ
b) Áfō
ch) Áfò
d) Áf̄
e) Áf̄
- 26 a) Nkwọ
b) Ñkwọ
ch) Ñkwó
d) Ñkw̄
e) Ñkw̄
- 27 Otu na ndị a bụ mkpụrụ osisi a na-
aracha.
aracha.
a) úbē
b) úbé
ch) úbè
d) ùbé
e) ùbè
- 28 a) órómá
b) órómà
ch) òrómá
d) òrómá
e) óròmà
- 29 a) íchèkú
b) íchèkú
ch) íchèkù
d) íchékū
e) íchékú

30 Hazie okwu ndị a ka nke ya na ibe ya pụtara otu ihe nọkọọ ọnụ.

A	B
mbè	ahụghị ụzọ
isi	ihe e ji imi amata
áká	obere oke
mbé	anụmanụ e jiri aghughọ mara
isi	aha agwọ
ákà	aha akukụ ahụ mmadụ

Ndumọdu

A ga-aguputa ederede a ka a nu ya nke oma.

E mechara, a ga-elebanye any na mkpuruokwu na usorookwu ndi lara iche na mbiputa ha.

NNÀA DURŪAKŪ ENWETALA SAMBODO

Umụ akwukwo na ndi nkuzi dum ewerechaala oche tupu onye isi ulo akwukwo edubata otu agadi nwoke kagwochara. Onye isi ahụ kelere **okènyè** ahụ, nke aha ya bu nnàa Durūakū, màkà etu o siri bja, ikoro umu akwukwo ihe gbasara iri ji oheru n'ala Igbo.

Nwayo, nwayo, **n'olu na-ama jijiji**, agadi ahụ malitere okwu ya:

'Umụ m, ndeewonu. Obi di m utu ibia n'etiti unu taa, igwa unu ihe gbasara iri ji oheru n'ala anyi. O nweghi **mpakala Igbo** na-adighi eme **omenaala** a. O bu mmalite **n'onwa asaa** nke afo ka mba di iche iche na-eme emume ahụ. N'oge a ka ndi Igbo ji na-ekele chi ha, na kwa ndi nnanna ha, maka ihe oma dum ha meere ha n'afu, tumadi n'imè ka ji na ihe ndi ozo ha kuru rupe nke oma.

Mgbe a ga-eme emume iri ji oheru, onye okenye no n'ezì o bu ga-akpokù umunne, na umunna, **umụ mgboto** na **ndi ogo**, ndi enyi na ndi **ikwu na ibe**, ka ha bja soro ya rie ji oheru. N'ubochi mmemme ahụ n'onwe ya, onye okenye ahụ ga-ebu uzọ gbuo otu okuko, tushachaa obara ya n'ala, iji wee turo ndi nnanna ha mmamma. **O ga-awakwa** otu ji a heru n'oku, kee ndi nwoke no n'ebe ahụ. Mgbe e mechara ndi a, ka a ga-eriwazi ihe ndi ozo e siri - **ji mmiri oku**, utara na ofe, anu okuko na anu ewu, ugba na ihe ndi ozo a gworo agwo. Mmanya nkwa na ngwo ga-ejukwa ebe ahụ. a ga-erigide oriri a daga chi jie, onye o bu ga-alawa ebe o siri bja.

Mgbe nnàa Duruaku kochara akuko a, o bu nwata onye isi umu akwukwo **nyere ozi ekele** n'aha umu akwukwo dum. Onye isi ulo akwukwo wee nyezie nnaa Duruaku akwukwo asambodo, nke ndi ulo akwukwo ahụ na-enye ndi okenye dum na-abia akoro ha maka omenaala Igbo. N'olu akwa akwa, nnàa Durūakū kowara na, ndu ya niile, na ya chogidere ije akwukwo, ma **oghèrè aputaghi**; ugbu a ya na-akwado ila mmuo, ya esorola buru onye nwere satifiket ulo akwukwo.

Nkwa mkpuruokwu

Ugbu a, gbalia kwachaa mkpuruokwu ndi a na nghota omimi ha. E mechara nwa akwukwo o bu ga-ededa nkwa di ka onye nkuzi siri deputa ya na bodo.

OKWU	NKWA	OKWU	NKWA
agadi		umụ mgboto	
kagwochara		ndi ogo	
okènyè		ikwu na ibe	
ji oheru		ji mmiri oku	
olu na-ama jijiji		nyere ozi ekele	
mpakala Igbo		oghèrè aputaghi	
omenaala		ila mmuo	
n'onwa asaa			

2E Nnyocha eserese na odide nka

Ndumodu

Leruo eserese a anya nke oma. Olee ihe ndi i huru? Gini na-eme? Gini ka i huru n'aka nri na n'aka ekpe? Gini ka i huru n'elu ya na n'okpuru ya? Detuo n'akwukwo gi ahiriokwu abuo ma o bu karja maka otu ihe ndi i huru.

I nwere ike dee ya n'usoro akuko ma o bu na nke mkparita uka. I nwekwara ike dee ya di ka leta enyi na enyi ma o bu leta i ga-edegara 'Udoka' ma o bu 'Ogene' ka e biputa ya n'aha gi. Ozu kwa, i nwekwara ike dee ya n'usoro abu ma o bu n'usoro ozu masiri gi. Mana ihe di oke mkpa bu na ihe ndi i ga-edegara ga-aburiri maka ihe ndi di n'eserese a.

Fig. 2

3A Agumagu

Ndumodu

A ga-ebu uzọ guọ akukọ a ka e siri dee ya.

NWOKE NA NDI INYOM YA

Chakpiji wooo
 Chaipiji wooo
 Nkita nyara akpa, nsị agwu n'ohia.
 E nwerem akukọ
 m ga-akoro unuKoro anyi,
 ka obi di anyi mma.

O ruru otu mgbe, otu nwoke wee luo otutu ndinyom. O huru ha niile n'anya, na-emere ha niile ihe oma. O na-elekota ha niile anya ofuma.

Mana o huru otu n'ime ha n'anya karichaa. O bu ya ka o na-emere ihe karja. O bukwa ya ka ihe niile na-aka n'aka ma di ya weta ha.

Otu ubochi nwoke a gaje mba, gwa ndinyom ya si, 'O di anu nkelu kwu n'oku n'ile ulo m. Ka onye o bu la ghara iwere ya rie, n'ih na o bu anu na-ana ogwu.' Ha kwere n'ihe o kwuru. O wee gawa mba o na-aga.

Ozigbo o hapuru nwaanyi mma di abaa n'ime ulo di ya, were anu nkelu ahụ rie. Mama o dighi onye huru ya ka o na-eme ya.

Mgbe di ha lotara, o bara n'ime ulo ya, choo anu ahu. O hughu ya. Ya akpokotaa ndinyom ya niile, juo ha onye riri anu nkelu ahu. O dighi onye n'ime ha kwetara na o bu ya. Ya ezie ozi ka a kpota ndi ikwu na ibe ndinyom ya. Ha niile ezukota na-ele anya ka a gwa ha ihe mere. Nwoke ahu agwa ha ihe mere n'ulo ya, si ha, 'Anyi niile ga-aga n'akuku Imo. Nwaanyi o bu la ga-agoro onwe ya ago n'ihu Imo. O buru na o daba n'ime Imo, ma Imo erighi ya, mu na unu amara na o bughu ya zuuru anu ahu rie.'

Ha niile elewere gaa n'akuku Imo. Mgbe ha rutere, nwaanyi nnekwu eburu uzọ goro ago nke ya, guo nkwa a, si...

Oké Imò, Oké Imò Ébélíbé, ébélíbé ntè, ébélíbé
 Oké Imò, ndi dí m Ébélíbé, ébélíbé ntè, ébélíbé
 M táákwá nkélū, Ébélíbé, ébélíbé ntè, ébélíbé
 Oké Imò bùrú m gáá àgbà élū o! Ébélíbé, ébélíbé ntè, ébélíbé

Oké Imò bùrú m gáá àgbà élū o! Ébélíbé, ébélíbé ntè, ébélíbé
 Mà o dighi, mà o dighi, Ébélíbé, ébélíbé ntè ébélíbé
 Oké Imò búputá m n'usọ ohia o! Ébélíbé, ébélíbé ntè, ébélíbé
 Ébélíbé ntè, ébélíbé ntè, ébélíbé.

Ya adaba n'ime Imo kpawuuu! Imo eburu ya laa elu, buru ya laa ala, tuputa ya n'usọ ohia. Ndi ikwu na ibe ya agbawa egbe ha kpimmm! Ha akporo ya, nuru onu laa.

Ndinyom niile nwoke a agoro ago nke ha, daa Imo. Imo erighi ha. Ndi ikwu na ibe ha anuru onu koro ha laa. Ya afodu nwaanyi mma di.

Ya agoro ago nke ya, guo nkwa nke ya ujo. Ndi no ebe ahụ agbogide ya, si ya gusie nkwa ya ike. Ya ekwe, bido gusie nkwa ya ike daiga n'ime Imo kpawuum! Imo eburu ya laa elu, buru ya laa ala. Imo atu ya, tu ya, tu ya, zi ya elu, zi ya ala, minyuo ya n'ime ya. Imo erie nwaanyi ahụ, buru ya laa. Ndi nwe ya ebere akwa laa.

Chakpiji wooo

Onye o bu la ga-agbali gusie akukọ a, nke oma. A bia n'abu ahu di n'ime akukọ a, a ga-agbali buo ya ka e si eme ya: otu onye na-abu, ndi ozọ ana-ekwekoritara ya.

Akukọ a, a guru ugbu a bu akukọ ifo. N'ime akukọ ifo a, o dighi anumanu o bu la no n'ime ya. O bughu n'akukọ ifo niile ka anumanu na-anu. N'akukọ a, o bu naani mmadu no na ya: otu nwoke na ndinyom ya. Ufodu ihe ndi ozọ a na-ahukari n'akukọ ifo dikwa ya. Ihe di ka abu di na ya. Ihe di anaa mere di ka ka e si ahu ya n'akukọ ifo. Mmiri Imo kpara agwa di ka mmadu. O nuru ihe ndi mmadu kwuru ma mekwaa ka e siri tuo anya.

Akukọ ifo na-akuziri anyi ihe. Otu n'ime ha bu na ihe anaghi abuchasi ka e siri tuo anya ya. O bu nwaanyi nke a huru n'anya karja bu onye mere ihe a siri emela. N'ih nke a, o huru ihe a turu anya na onye nupuru isi n'ihe a siri emela, na-ahu.

Ọmụma atụ:

Ogu **nyere** Eze ji.

Ụnụ **ejeela** n'oge

Ha **bi** n'Owere.

O **reela** igwe ya na moto di ya.

Mmadụ **juru** ebe niile.

Mmiri chọrọ **izo** ugbu a.

! **nyawaala** moto, enyi m?

Adaala n'ala, nwa m!

Chukwu **dị**.

Rachaa nụ ofe!

Jụ ime ihe ahụ!

A **zọrọ** afe Ada.

E wepu ngwaa ndị a mbiputara ya lara iche, ahiri ndi a enweghi ihe ha putara chaa chaaa.

Nkwuwa bu aha mkpuruokwu ndi na-enyere ngwaa aka ikowa ihe na-eme eme ma o bu etu onodu siri di. Ka anyi hu etu ha si aru oru n'ahiriokwu ndi a:

Ha jere **osiso**

O lotara **gboo**

Bjakwa **ngwa!**

Uche mere **ofuma** n'ule ha.

Kitaa ka unu ga-ahu ya.

O gbawara **ozigbo**.

Nkejiasusu ozọ kwesiri ikpo aha bu **njiko**. N'Igbo o bu so naani otu njiko putara ihe - ya bu **na**. Mana o nwere uzọ ndi ozọ di iche iche Igbo sikwa ejiko ahiriokwu, ma anyi agaghi akowa ha ebe a. N'ebe a, ka anyi leba anya n'uzo na si ejiko ahiriokwu ndi a:

ji na ede

ezi na ulo

Aba na Owere

aku na uba

di na nwunye

elu na ala

egwu na amu

nkwu rere ere na ikwe furu efu

Dimgba na nwa ya no n'ulo ogwu.

Ndi nkuzi na umu akwukwo ha meziri nke oma.

E wepu nnyemaka ngwaa, nke anyi agaghi elete ebe a, nkejiasusu nke ikpeazu nke anyi ga-eleba anya bu **mbuuzo**. **O yichara na** n'uzo e si ede ya, ma o nweghi otu udaolu oge o bu la anyi ji ahụ ya n'ahiriokwu. Na nsoroedide Igbo, otutu mgbe, **mbuuzo** Igbo anaghi enwe udaume ya beelusọ ma mkpoha na-eso ya bido na mgbochiume:

n'uzo

na Lagos

n'ama

na Leeru

n'Owere

na mbà

n'ime akwukwo gi

na Mbaisen.

Na nchikota okwu, e nwere nkeji asusu asaa n'Igbo; nke o bu la n'ime ha nwere oru o na-aru n'ahiriokwu. Imuta usoro ha si aru oru bu mbido mmuta utasusu.

3CH (i) Ajuju nswale maka agumagu

- Olee aha dabara karja n'aha ndi a, a bara akuko a:
 - Imo na ike ya
 - Nwoke na Imo
 - Otu nwaanyi na Imo
 - Otu nwaanyi zuuru ihe di ya na Imo
 - Otutu ndinyom na di ha.
- Olee nke bu ezi okwu na ndi a?
 - Nwoke ahụ hụrụ ndinyom ya niile karichaa.
 - Nwoke ahụ hụrụ otu na ndinyom ya karichaa.
 - Nwoke ahụ hụrụ ufodu ndinyom ya n'anya.
 - Nwoke ahụ hụrụ otutu ndinyom ya n'anya.
 - O dighi nke dabara na (a-d).
- Ihe butere nsogbu n'akuko a bu...
 - anu nkelu
 - anu kwu n'oku
 - anu nkelu kwu n'oku n'ime ulo di ha
 - omenaala obodo ha
 - ndinyom n'onwe ha.
- 'Anu na-ana ogwu' putara...
 - anu e ji ogwu eri
 - anu na-atọ uto
 - anu kporo nku nke na-eju onu
 - anu ihe di ana so
 - ogwu anu.
- Ndi bira ihu nke bu ezi okwu bu...
 - ndi mmadu
 - ndinyom nwoke ahu
 - ndi obodo ha duru
 - ndi ikwu na ibe ndinyom ya
 - ndi chororo ibia.
- Olee ihe ahiriokwu abuo ndi a putara?

'Oke Imo buru m gaa agba elu,
Oke Imo buru m gaa agba ala!'

 - Oke Imo mee m ihe masiri gi!
 - Oke Imo, ejiri m gi ofo.

- ch) Oke Imo, anọ m n'aka gị.
 d) Oke Imo, buru m gaa elu na ala.
 e) Ọ dighị nke kọwara ya na (a-d).
- 7 'Nwaanyi nnekwu' putara...
 a) nwaanyi buru ibu
 b) nwaanyi ya nke mbu
 ch) nwunye ya o kporo asi
 d) nwaanyi ya na-enweghi nwa
 e) nwaanyi mtaara ya umu iri.
- 8 'Ndi no ebe ahụ agbogide ya' putara...
 a) ndi no ebe ahụ jisiri ya ike
 b) ndi no ebe ya gwasiri ya okwu ike
 ch) ndi no ebe ahụ hapuru ya
 d) ndi no ebe ahụ amaghi ihe ha ga-eme
 e) ndi no ebe ahụ no na-ele ya anya.
- 9 Otu n'ihe ndi akuko a na-akuzi bu na...
 a) o dighi mma nwoke ilu otutu nwaanyi
 b) o dighi mma ka umu nwaanyi goo agugo
 ch) o dighi mma ka a na-ezu ohi
 d) onye mee ihe, ya kwere
 e) o dighi nke o bu la kowata ya na (a-d).
- 10 N'akuko ahụ ndi kpara agwa ka mmadu bu...
 a) nwoke ahụ
 b) ndinyom nwoke ahụ
 ch) nwoke ahụ, ndinyom ya na Imo
 d) nwoke ahụ na ndinyom ya
 e) nwoke ahụ na Imo.

3CH (ii) Ajuju mnwale maka utasusu na nsoroedide

- 11 Asusu Igbo nwere nkejasusu [redacted]
 12 Nke mbu bu [redacted]
 13 Ngalaba nke mbu bu mkporokwu na-ebido [redacted] o bu la
 14 Ngalaba nke kacha ibe ya mkpa bu [redacted]

- 15 Ihe o jiri di nnukwu mkpa bu na [redacted] ezughi oke ma o nweghi ngwaa.
 16 Kedu nke bu ezi okwu na ndi a? Nnochiaha bu mkporokwu nke...
 a) na-eso aha
 b) na-eso mkpoha
 ch) na-eso nkowaaha
 d) na-eso ngwa
 e) na-anochi anya mkpoha.
- 17 Kedu nke na-abughi ezi okwu n'ime ndi a?
 Nnochiaha di n'Igbo kere onwe ha uzọ...
 a) abuo
 b) ato
 ch) ano
 d) isii
 e) so naani otu.
- 18 E nwere ike ikewa nochiaha na...
 a) ndi na-anọ na mbido ahiriokwu na ndi na-anọ na ngwucha ya
 b) ndi na-anochi aha mmadu na ndi na-anochi aha ihe olemaole
 ch) ndi nwere ike inoro onwe ha na ndi na-ebu ngwaa uzọ
 d) ndi na-egosị ihe e kere eke na ihe na e keghi
 e) ndi nwere ike inoro na mbido mkporokwu na ndi no na ngwucha ya.
- 19 Ihe e jiri mara nkowaaha n'Igbo bu...
 a) o nwere ike ikowa ihe o bu la
 b) o bu so naani ya na-akowa ihe
 ch) o nwere ike ikowa so aha mmadu
 d) ya na mkpoha anaghi agako
 e) o na-ese mkpoha oge o bu la.

3CH (iii) Arumaru maka udaolu

- i) Lee ahiriokwu ndi a.
 a) Ọ di mmā.
 b) Ọ di mmā.
 ch) Ọ di mmā.
 d) Ọ di mmā.

Họpụta nke bụ:

- 20) ahịrịnkwe
- 21) mburū
- 22) ahịrịnjū
- 23) ajujū

ii) Hazie okwu ndị a ka nke ya na ibe ya pụtara otu ihe nọkọọ ọnu.

	A	B
24	ńmà	mkpurū osisi dī oke mkpa n'ala Igbo
25	ójí	oke osisi n'ala Igbo
26	ójí	e ji anya ahụ ya
27	ńmā	e ji ya ebè ihe
28	ébé	afọ gara aga
29	ébé	e ji ya achọ ńmá
30	àká	ahuhū na-eri ji
31	àkà	ngà

3D Ederede a hōrō ahō

Ndumọdụ

A ga-aguputa ederede a ka a nu ya nke oma. E mechaa, a ga-elebanye anya ma mkpurukwu na usorokwu ndi lara iche na mbiputa ha.

GINI MÈRÈ NKÀTÀ AZỤ EFÙRU?

N'uzo ututu, Efuru na nwanne ya nwoke Nduka gbagawa **n'ikpere mmiri**, ile azu **onyà nkàtà** ha jide tara. Obi toro ha utu ihu otutu azu na-awughari n'ime nkata ahụ. Nwayo, nwayo, ha eweputa azu ndi ahụ, wunye ha na nnukwu nkata Efuru butere, wee gawa itutu **isam** na **nshiko**.

Ebe o bu la ha lere anya, umu azu na-anu mmiri aghara n'aja. Taa di ka ubochi chi oma. Ebe ha bu ndi izizi ruru n'ikpere mmiri, o bu ha ketara itutukoro ihe dum **iju** buputara. Lee n'ebe a, isam; n'akuku nke ozo, **mgbe**; n'ihu, **ngolo**; n'ukwu ahia, nshiko. Oge na-adighi anya, nkata ha ejuputa n'azu na umu anu mmiri di iche iche. Anu eju Efuru na Nduka obi, tumadi oge ha chetara etu nne na nna ha ga-esi too ha ma ruo ulo.

Ha akwadochaala ula mgbe **Nduka nukapuru**, gaa toputawa otu **ugbo efere** no n'ebe ahụ. Efuru si ya bia ka ha laa, hapu itufu oge; na nke ozo maka na onye nwe ugbo nwere ike bia jide ha. Ma o nweghi ihe e kwuru na-aba Nduka nti; kama, o narara Efuru nkata o bu n'isi, dowa **n'aga ohia**, si ka o soro ya **nyagharitu** ugbo ahụ, maka na **mmiri di juu**, ubochi mara mma, umu nunu na-aguru ha egwu, ma ya enweghikwanu mmadu ozo no nso.

N'ikpeazu Efuru na Nduka nyaghachiri ugbo ahụ n'ikpere mmiri, wee dechigha ya ebe ha huru ya. Ma, n'aga ohia ebe Nduka zoberere nkata azu ha, o nweghizi ihe ha na-ahu. Ha achoghachia na gburugburu, ma nkata ahụ **emiela ala fuo**. Efuru lee Nduka, Nduka elee Efuru. Gini ka ha ga-akoro nne ha na nna ha?

Nkwa Mkpurukwu

Ugbu a, gbalia kwaputa mkpurukwu ndi a na nghota omimi ha. E mechaa onye o bu la ga-ededa nkwa di ka onye nkuzi siri deputa ya na bodu.

OKWU

NKQWA

ikpere mmiri

onyā ñkàtà

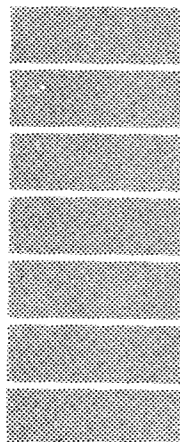
isam

ñshikọ

ijù

mgbè

ngòlo

OKWU

NKQWA

Nduka nukàpuru

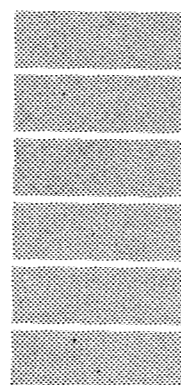
ugbo efèrè

n'aga oha

nyagharitu

mmiri di juu

emiela ala fuo

3E Nnyocha eserese na odide ñkà

Ndumodu

Leruo foto a anya nke oma. Olee ihe ndi i huru? Gini na-eme? Gini ka i huru n'aka nri na n'aka ekpe? Gini ka i huru n'elu ya na n'okpuru ya? Detuo n'akwukwo gi ahirikwu abuo ma o bu karja maka otu ihe ndi i huru.

I nwere ike dee ya n'usoro akuko ma o bu na nke mkparita uka. I nwekwara ike dee ya di ka leta enyi na enyi ma o bu leta i ga-edegara 'Udoka' ma o bu 'Ogene' ka e biputa ya n'aha gi. Ozọ kwa, i nwekwara ike dee ya n'usoro abuo ma o bu n'usoro ozọ masiri gi. Mana ihe di oke mkpa bu na ihe ndi i ga-edegara ga-aburiri maka ihe ndi di n'eserese a.

Fig. 3

ma nke foro efo ejila eji.
 Ha wee je ikpe
 wee kpesia ikpe.
 Ikpe wee ma Danda
 ha wee gbuo Danda.

Ùghé ñjé ñjé
 Ùghé ñjé ñjé
 Ùghé ñjé ñjé
 Ùghé ñjé ñjé
 Ùghé ñjé ñjé

A ga-agbalị guo abụ a. E nwere ike ike klaasi ụzọ abụọ, otu ụzọ na-agụ ndị ọzọ ana-ekwe. E mesia ndị kwere agụba, ndị gụburu ekwewe.

Anyị lezie anya n'abụ a, a ga-ahụ na o nwere otu akụkọ gbasara Danda, dị n'ime ya. Ọ bụ ụdị akụkọ a e ji usoro abụ guo ka a na-akpọ **akụkọ n'abụ**. (Ọ bụ akụkọ e ji usoro egwu ma ọ bụ nkwa bụ, a na-akpọ **akụkọ n'egwu**.)

N'akụkọ n'abụ a, Danda kpasuru Ọkpa, Ọkpa akpasuo Ijiji o wee feba n'imi Mbe. Nke a akpasuo Mbe, o butuo udu arụ ya kọ Mgbada. Nke a akpasuo Mgbada. Mgbada kpasuo Eke o; o wee mibakwuru Eyi n'onụ ya. Eyi esi n'onụ ya pụọ kwudo Okpoko. Nke a kpasukwara Okpoko, o wee mee ncha megide Enwe. Enwe n'onwe ya wee dagide nwaanyị ime, meruo ya ahụ. Mgbe nwaanyị ime na-azọ onwe ya, o ji ụkwụ ya zowaa akwa Ọkwa. N'ikpeazụ anumanụ niile gara ikpe wee chọpụta na ọ bụ Danda butere nsogbu niile ahụ. N'ihia ya a mara ya ikpe, kpogbuo ya.

Ọ bụ ezi okwu na e nweri ihe ọ na-akọ maka ya. Mana n'akụkọ n'abụ, ọ bụ akụkọ bu ụzọ, abụ esotezie ya, site na e ji ya akọ akụkọ. Akụkọ n'abụ a maka Danda bụ akụkọ ifo mere n'ala ụmụ anumanụ. N'ime ya, e wepụ nwaanyị ime, àgwà ndị ọzọ bụ ụmụ anumanụ: Danda, Dịkpà, Ijiji, Mbekwu, Mgbada, Eke, Okpoko, Enwe na Ọkwa. Anumanụ ndị a kpara agwa ka ha si akpa ya n'akụkọ ifo. Ha kwuru okwu, wee iwe, chia ọchị, ma nwe ụlọ ikpe ha, ebe ha kpegburu Danda tupu ha akpogbuo ya.

Arụmaru

I ga-agbalị debaa n'akwukwọ gi abụ nke onye nkuzi unu ga-edeputa na boodụ.

4B Ụtoasusu na nsoroedide

Mkpọaha - njirimara ya na ụdiri ya

N'Isi 3, anyị gosiri na nkejiasusu nke mbụ bụ mkpọaha. Gini kwa bụ mkpọaha? Mkpọaha bụ mkpuruokwu na-anochite:

- aha mmadu
- aha anu ohia
- aha osisi
- aha mba
- aha ihe o bula e kere eke

na umu ihe di iche di ka echiche, ihe a na-ahu anya na nke na a naghị ahụ anya. N'okwu nkiti, anyi na-asi na e ji aha ama mmadu ma o bu ihe. N'utoasusu otu mkpuruokwu nochitere aha niile bu mkpọaha. Ọ bụ nke a kpatara anyi jiri gunye ya di ka nkejiasusu nke mbu.

Njirimara mkpọaha

Mkpọaha ọ bula di n'Igbo na-ebu udaolu nke ya, ma nke nwere otu nkejiokwu ma ọ bụ karia. Omuma atu:

chi	di	ji	anu	uzu
egbe	elu	azu	ozo	ala
ozu	ehi	agba	egbe	ede
uzo	ndu	okpa	ogwu	ebi
alimdi	mkpumkpu	omaricha	hjem	ututu

Ọ bụ nke a kpatara anyi jiri nwe nkenudji mkpọaha ise (lee anya n'Isi 6) di ka usoro udaolu ha siri di. N'usorokwu o bula, mkpọaha na-ebu uzo, y.b., isi usorokwu o bula;

Omuma atu:

anya oma anya ukwu ubochi ojo ndi uwe ojii
 Dike nwere ego. Ogu nwere ego. Agbugba bi ebe a.

Mkpọaha Igbo anaghị anabata mgbakwunye ọ bula. Chetanu na anyi kwuru n'Isi 10 na 12 nke Akwukwo 1 na ọ bụ so naani ngwaa na-anabata mgbakwunye n'asusu Igbo. Ihe nke a putara bu na Igbo anaghị eji mgbakwunye egosi ma mkpọaha nochitere anya otu ihe ma ọ bụ abuo ma ọ bukwa karia.

Ahāihē na ahāuchē

Ọ dikwa uzo ozo e nwere ike iji keгаа mkpọaha Igbo, nke a bu site n'imata ụdiri ihe mkpọaha na-egosi. N'usoro a, e nwere ụdiri mkpọaha abuo: ahāihē na ahāuchē. Mkpọaha ndi na-egosi aha ihe a na-ahu anya ma ọ bu metu aka bua ndi a:

osisi	oche	oji	ukwa	nkwu
ugba	ele	agu	ewu	ehi

atūrū	ñnyàkwụlụ	ñnabè	ọzòdirngba	ùgò
òkwà	ndùri/kpalakwukwu		òriedigwè	òpapia

Aha mmadụ:

Dikè	Ekejī	Òkoàfò	Òkeēke	Mgbaàfò
Emēnanaike	Ebūnailo	Òkoro	Nwaagwù	Ahamaefùlà

Aha mba:

Àba	Àbankelēke	Ọnichà	Ọnichà Ugbō	Legòòsì
Mbàitolū	Mbàise	Ọzuitèm	Ọzuàkòlì	Omaahia

I lee anya n'aha Igbo ndi a, i ga-achoputa na o nweghi nke n'ime ha e siri na ngwaa nwete. Nke a bu nnukwu ihe di iche n'ahaihe na ahauche. Nke ozo bu na ahaihe na-akpoputa ihe e nwere ike ihu anya ma o bu metu aka.

Ọzọ kwa ahāihè kere onwe ya ọzọ abụọ: ndi e nwere ike igu ọnu na ndi e nweghi ike igu ọnu. Ndi e nwere ike igu ọnu bu ndi a, na ndi ọzọ di ka ha:

ewu	atūrú	ọkụkọ	ụkwu
igbe/akpati	aka	ngaji/eku	oloma

Ndi a naghị agụ ọnu:

aja	ose	nri	nnu	ofe
mmiri	mmanụ	egusi		

Ọ di mkpa ikwanu na ihe a na-agu ọnu na nke na a naghị agụ ọnu bu ndi a na-akpo ahāihè.

4CH (i) Ajujụ nnwale maka agumagu

- 1 Akụkọ n'abụ bu...
 - a) abụ di n'ime akwukwo
 - b) akụkọ yiri abụ
 - c) abụ yiri akụkọ
 - d) akụkọ a korọ n'usoro abụ
 - e) abụ a korọ n'usoro akụkọ.
- 2 Akụkọ n'abụ bu...
 - a) akụkọ odinaala
 - b) akụkọ ifo
 - c) akụkọ ala
 - d) akụkọ omenaala
 - e) akụkọ ala umu anumanu.
- 3 'Ji rachasi ka akpu ukwu Danda'...
 - a) buru nnukwu ibu
 - b) pere ezigbo mpe
 - c) ga-atọ uto
 - d) ga-ama ezigbo mma
 - e) o dighi nke kowatara ya na (a-d).
- 4 'Izo biadabiada' putara...
 - a) igbasi ike
 - b) iji ike na oso na-aga
 - c) igba oso
 - d) iga nwayo
 - e) igbe egbe.
- 5 Gini ka Enwe mere?
- 6 Gini ka Ijiji mere?
- 7 Gini ka umu anumanu mere Danda?
- 8 Gini ka Mgbada mere?
- 9 Gini bu echiche gi maka akukọ di n'abụ a?
- 10 Ihe umu anumanu mere Danda o di mma?

4CH (ii) Ajujụ nnwale maka utoasusu na nsoroedide

- 11 Mkpurukwu na-anochite aha mmadu, anumanu ma o bu osisi bu _____
- 12 Mkpoha o bu na-ebu _____ nke ya.
- 13 N'utoasusu Igbo, e nwere nkenudi mkpoha ise na nsoro ...
- mputara ha
 - udaolu ha
 - udi ihe ha na-akpo aha
 - nsupe ha
 - onodu n'ahirikwu.
- 14 Mkpoha bu ihe na-anu...
- n'isi mbido ahirikwu o bu la
 - n'etiti ngwaa na nkwuwa
 - na ngwucha ahirikwu
 - n'etiti ahirikwu
 - O dighi nke bu ezi okwu na ndi a.
- 15 Njirimara mkpoha Igbo bu...
- o na-akpo ihe aha
 - o na-enyekwa aka akwa ihe
 - o na-eme di ka ngwaa oge ufodu
 - o naghị anabata mgbakwunye o bu la
 - o nweghi nke bu ezi okwu n'ime ha dum.
- 16 Ahaihe bu mkpoha ndi ...
- na-akpo ihe niile aha
 - na-akpo ufodu ihe aha
 - na-akpo so mmadu aha
 - na-akpo ihe na-enweghi uche aha
 - na-anochite ihe dum a na-ahu anya ma o bu metu aka.
- 17 E nwekwara ike ikega mkpoha n'usoro...
- ihe a na-ahu anya na nke a naghị ahụ anya
 - ndi mmuo na ndi mmadu
 - umu nnunu na umu anumanu
 - ndi e nwere ike igu onu na ndi na-enweghi ike
 - o nweghi nke bu ezi okwu n'ime ha dum.

4CH (iii) Arumarụ maka udaolu

- (i) Hazie okwu ndi a ka nke ya na ibe nwere otu mputara nokoo onu.

A	B
18 óké	abughi ugha
19 ézi	ihe ruuru mmadu
20 ézi	anumanu
21 òkè	abughi nwaanyi
22 ákú	ihe e ji agba uta
23 àkú	ihe di n'ime mkpuru osisi e si enweta mmanu
24 àkú	ahuhu

- (ii) Tinye akara udaolu n'okwu ndi iji ziputa mputara na-eso ya.

A	B
25 akwa	elu ebe a na-ehi ura
26 mbe	obere oke
27 aturu	nne/nwaanyi ebule
28 aziza	ihe e ji aza ulo
29 opupu	jerodu ngwaa bu - pu
30 opupu	jerodu ngwaa bu - pu
31 ntanta	ihe a na-ata ata
32 erimeri	ihe a na-eri eri
33 mahadum	yunivasiti

- (iii) Olee okwu nke udaolu ya dapuru adapu na ndi a:

34 a) ázù	36 a) àkàrà
b) ùlò	b) àchìchà
ch) mbò	ch) àmàrà
d) àzù	d) èkèlé
e) ákpì	e) ñdidì
35 a) átúrū	37 a) ábùké
b) ìhére	b) ñzúkó
ch) níilé	ch) rmmútá
d) áwélē	d) ázizá
e) úzéré	e) ùtútù

4D Ederede na hōrọ ahọ

Ndumọdu

A ga-aguputa ederede a ka a nụ ya nke oma. E mecha a ga-elebanye anya na mkpuruokwu ndi lara iche na mbiputa ha.

‘EGWÙREGWŪ JÍ ÒDÚ

Ọ bụ **ihe mwute** nà ọtụtụ **egwùregwū** a nà-egwùbụ n’ala Igbo esòrola òmenaala anyị ụfọdu ndi ọzọ na-efùje. Ọmụma atụ bụ **ji òdu**, ñkè bụ egwùregwū ụmùakā dum nàbù egwù; mà n’oge ùgbù a, ọ gà-àra ahụ inwèta ndi na-echetazi ihe ọ bụ, ma ya fọdu idi na-egwu ya.

Gịnị bụ **ji òdu**? Ọ bụ egwùregwū nke ụmụaka abụọ **nà-azò aka ebē** n’ime ya; onye meriri, onye nke ọzọ àhụrọ yā ji, kà o rie. Ụmụaka ahụ gà-àma n’aka, wèé kwue.

‘Òdu m ji, òdu m edè;

Onye m ga-akọzu òkù, ya aju

ị hụrụ m ji;

anụ ọhia gbuo ọkụkọ ya o;

kùrìfàm!’

Ozigbo ha zọrọ aka ebe ahụ, onye ọ bụla ga-akwusị iza ibe ya òkù. Onye chefuo wee za, onye nke ọzọ ga-eti ‘òdu m!’ — nke ahụ àbụrụ **otū òkpù**. Onye bụ ụzọ kpọzue ibe ya ùgbòrò anọ, bụ ya meriri. Onye nke ọzọ ga-ahụziri ya ji, nke ụmụaka niile nọ **n’ogbe** ahụ gà-àbia ikiri, ụbòchị a gà-eri ya. Onye na-eri ji òdu **gà-àkpachàpù anyā** ka ifurifu ya ghara ida n’ala, maka ibe ji ahụ dapụ, ọ bụrụzie ya ga-ahughachiri onye nke ọzọ ji. Ma ọ bụrụ na o jisie ike richaa ji ahụ n’enweghi nke dapụrụ, ọ bụrụzie àkwa òkụkọ ka a **ga-èghuru yā**.

Ñkà dị iche iche na-abata n’egwuregwu ji òdù. Nke izizi bụ na onye mara aka ji òdù **gà-eji uchè n’aka** mgbe dum, ka o wee hapụ iza onye nke ọzọ òkù, ma ọ bụnā ogè onye ahụ tughàriri olu ya n’uzọ **aghùghò**. Nke ọzọ bụ na ụbòchị a ga-eri ji òdu, onye ahụ na-eri ya ga-enwe ezigbo obi siri ike, n’ihi na ọrụ ụmụaka ndi gbakòrò ga-abụ imēghèrì ya anya, n’uzọ dị iche iche. Ha ga na-akpa ya amụ, na-enyonye ya anya n’ony, ma ọ bụ, na-eme **ihe akaje** ndi ọzọ, ka ifurufu ji ahụ wee danari ya. Onye tachitere obi, merie **ònwùnwà** dum a, na-enwe ezigbo nsọpụrụ n’ebe ụmụaka ibe ya nọ. Ọ ga-amagbu onwe ya ma ọ bụrụ na ụmụaka ugbu a amalitekwa egwuregwu ji òdù.

Ugbu a onye ọ bụla ga-agbalị kọwaputa mkpuruokwu ndi a. E mecha onye ọ bụla ga-ededa nkowa di ka onye nkuzi siri deputa ya na bọdu.

OKWU

NKOWA

OKWU

NKOWA

ihe mwute

egwùregwū

òmenààlà

ọmụma atụ

nà-azò aka ebē

ihū (ji)

ga-àma n’aka

otū òkpù

n’ogbe

ga-àkpachàpù anyā

ifurufu

gà-eghuru ya

ñkà

gà-eji uchè n’aka

aghùghò

imēghèrì....anya

ihe àkàjè

ònwùnwà

5A Agumagu

Ndumodu

A ga-ebu ụzọ guo ihe ndi a e dere n'usoro e jir dee ha.

- UDE: Tuoro anyi otu asiniilu.
 OBI: Udele si kedụ nke ya na babà?
 UDE: Onye ga-atụ ọzọ?
 NOSIRI: Ka m gbalija.
 Agwo si na ya amaghi uma hapu inwe aka na ukwu n'ih na ukwu onye araputaghi ya, aka ya araputa ya.
 UDE: I gbaliri agbali n'ezie. O di onye ga-agbalikwa ọzọ?
 CHUUMA: Ka m nwaa.
 Enwe si na o fodu nwa ntinti ka iku anya ruo ya.
 UDE: Chuuma, i di ike. O di mma, Obi, i nwere ike igwa anyi mputara asiniilu i turu anyi?
 OBI: Anyi lee udele anya n'isi ya, a gaghị ahụ ugbene o bula. N'ih nke a zi, o dighi mgbe o bula baba ga-asị na o choro ikpacha ya isi. Mputara asiniilu a buzi na o nwere ufodu ihe ndi na-abaraghi ufodu ndi uru.
 UDE: O nwetara ya.
 EGO: Nna anyi, eche m na Obi kwatara ya.
 UDE: O di mma. Kedụ onye ga-agwa anyi ihe bu isiokwu asiniilu Nsiriri turu anyi?
 CHUUMA: Nna anyi ukwu, ka m nwaa.
 UDE: Chuuma, i nahu agbali. Ka onye ọzọ nwakene. Mmadu o nozikwa na klass a?
 UGO: Ka m nwaa. Anyi lezie agwo anya anyi ga-ahụ na o nweghi ukwu nke o ji enwe aka. Mana anyi maara n'Akwukwo Nso na...
 UDE: Hapu Akwukwo Nso aka. O dighi ihe jikoro Akwukwo Nso na echere ndi Igbo. O nwere ike buru Akwukwo Nso ogbo.
 UGO: O di mma. O di m ka ihe asiniilu ahụ putara bu na o baghi oke uru ka mmadu na-echekasi onwe ya maka ihe ndi o nwere na ndi o nweghi. N'ezie, ufodu ihe ndi mmadu na-

enweghi nwere ike ibu ngozi n'ih na ihe ndi ahụ nwere ike ighoro ndi nwere ha oghom!
 Kpomkwem. I nwetara ya. Kuoronu ya aka.

UDE:

Ugbu a nwata akwukwo o bula ga-ejisi ike kwuputa asiniilu ndi o maara. E lezie anya amaa, a ga-ahụ na ihe a na-akpo asiniilu diwa ka ilu ma o dighaghi ka ya. Ya na ilu na ukabuilu yiri onwe ha site n'isi uzo ngirigo na-eziputa echiche omimi di n'ime ha. Ha anaghi eziputa ya bawam. Mana asiniilu di iche n'ih na o na-enwekari ihe di ka anumanu, mmadu, tinyere ihe ndi ozo a na-ahụ n'uhwa a, asiniilu ahụ na-esi n'onu ya aputa. Anyi lekwa ihe ahụ lee ihe o kwuru, otutu mgbe ochi ga-apu anyi n'onu tupu anyi echewari ihe di omimi soje okwu ahụ. Lee

- udele na baba
- agwo na aka na ukwu
- enwe na iku anya ya na ima mma.

O bu ezi okwu na e nwere ike itu ilu o bula site n'itinye okwu ndi di ka:

- Ndi Igbo na-asị na...
- A na-ekwu na...
- Ndi okenye na-ekwu na...

mana ndiche di n'okwu ndi a idi na mbido ilu o bula na oyiri ya na ebido asiniilu bu na, e nwere ike hapu itinye okwu ndi ahụ n'ihu ilu o bula, ilu ahụ akwuru onwe ya zuo oke, mana o dighi etu ahụ maka asiniilu. E wepu onye ma o bu ihe kwuru asiniilu, o bughị naani na asiniilu agaghị enwezikwa ike kwuru onwe ya, o gaghị enwe mputara o bula. Wepu:

- udele na ihe o kwuru
- agwo na ihe o kwuru
- enwe na ihe o kwuru maka iku anya na mma o gaara ima asiniilu ndi ahụ agaghikwa enwe isi ma otu.

Arumaru

Ugbu a i ga-ideba asiniilu ndi ozo onye nkuzi ga-edeputa na boodu.

5B Utoasusu na nsoroedide

Ahàuchè

Ka anyị gosi ndịiche dị n'ahāihè na ahàuchè site n'iwere ọmụma atụ ndị a malite okwu:

anụrị	odide	olili	edemede	njọ
ndidi	ofufe	ọlịlọ	erimeri	ngo
okwukwe	olile	echiche	agumagu	mfe
omume	ojije	ahuhụ	amamihe	ndụ
arịrị	ehihi	ebubo	omenaala	elu

Ahàuchè ndị a na-akpa agwa ka mkpọaha ndị ọzọ dị n'asusu Igbo, dị ka ahirjokwu ndị a si egosi:

Anụrị juru anyị obi.

Okwukwe ha siri ike.

Ojije dị mfe, ebe ọ bụla bụ olile anya.

Ihe anyị na-amụ ugbu a bụ ọgụgụ na odide.

Ma ọfọdu ha na-akpakwa agwa ka a ga-asị na ha bụ nkowaaha, nke ka nke oge ha na-eso ngwaa aha ya bụ dij:

Ọ dij ndụ.	Ọ dij mkpa.	Ọ dij mfe.	Ọ dij adi?
Ọ dij ogologo.	Ọ dij omimi/uri.	Ọ dij mwamwa.	

Ihe ọzọ anyị ga-achọputa maka ahàuchè ndị a bụ na ọtutu n'ime ha si na ngwaa pụta, ya bụ, a na-esi n'isingwaa enweta ha site n'itinye mgbakwunye ndị kwesiri ekwesị. Nke a bụ nnukwu ndịiche dij n'etiti ha abụọ, ọ sokwa n'ihe kpatara e ji akpọ ha ahàuchè. Ahàuchè bụ aha kwesiri ha n'ihi na ngwaa anaghị akọwa ma ọ bụ akpọ umu ihe aha, kama ọ na-akọwa ihe na-eme eme ma ọ bụ nke mere ma ọ bụ ọndu ihe. Iji maa atụ:

Mmiri na-**ezo**/Mmiri **doghe**. Ọ bụ ezigbo nwata.

Mmiri **zoro** ụbọchị ahụ. Ọ **bụuru** ezigbo nwata, n'oge ọ dij ndụ.

Mmiri ga-**ezo** echi niile. Ndụ kwee, ọ ga-**abụ** ezigbo nwata.

Ọ nweghi ngwaa dij n'aniri ndị a na-akpọ ihe aha: mkpọaha e si na ngwaa nweta ga-akpakwa agwa ka ngwaa ahụ. Nke a kpatara e ji akpọ ha ahàuchè: ha abughị ihe e nwere ike ihu anya ma ọ bụ metu aka, kama ha bụ ihe na-adighi okpurukpu.

Ihe ọzọ anyị nwere ike ichọputa gbasara ahàuchè bụ na ha na-enwekarị nkejiokwu atọ ma ọ bụ anọ, dij ka:

nghota akwamozu mkpemokpu

omuma azumahia itunaaanya

Ihe dij mkpa bụ ka a ghota na mkpọaha abughị ihe dij okpurukpu oge niile.

5CH (i) Ajuju nkwale maka agumagu

- Otu ọzọ asiniilu jiri dij iche n'ilu bụ n'okwu [redacted] ya.
- Asiniilu ọ bụla na-atọ [redacted] m nwekwa [redacted] omimi.
- Dij ka ilu, asiniilu anaghị eziputa ihe ọ na-ekwu [redacted]
- Gini bụ mpụtara asiniilu ahụ Chuuma tury?
- Gbalija kowaputa asiniilu ndi a nke oma ka e sigoro mee...
 - Nwaanyi sie ajo nri ọ si na ọ bụ nke gurụ ya.
 - A si onye ohi nwude okuko ọ si na ọ ga-ata ya aru.
 - Udara si na ọ bughị naani ya mutara nwa a na-apịwa onu.
 - Mbe si na Chukwu meere ya ihe oma wee nye ya uwe igwe.
 - Akụ Bekee si na ya maara etu uwa ga-adi wee buru mmiri nke ya rja elu.
- Gini ka akpaolookwu a putara: 'mmadu ọ nozikwa na klaasi a'?
- Ziputa otu ndiche dij n'etiti ilu na asiniilu.
- Ziputa otu ọzọ ilu na asiniilu siri yie onwe ha?
- Umaka ha na-atu asiniilu?
- Olee mgbe e ji ekwukari asiniilu?

5CH (ii) Ajuju nkwale maka utoasusu na nsoroedide

- Ahàuchè putara...
 - ihe na-adighi okpurukpu
 - ihe na-adighi adu
 - ihe na-enwe uche
 - ihe a naghị agụ ọgụ
 - ihe na-enweghi ahụ
- Ihe ọzọ dij iche n'ahaihe na ahauche bụ na...
 - ahàuchè na-egosị uche ebe aha ihe na-egosị ihe nwere ndu
 - ahàuchè na-akpa agwa dij ka nkowaaha site n'iso dij
 - ahàuchè na-akpa agwa dij ka mkpurukwu site n'inoro onwe ya
 - ahàuchè na-akpa agwa dij ka nkwuwa site n'iso ngwaa
 - Ọ nweghi nke bụ ezi okwu na ha dum.

13 Deputa ahàuchè ise nwere ike ino ebe a:

- a) O di [redacted] etu i siri bia n'oge.
- b) Ahuonu m na-adikari [redacted]
- ch) Ibu onye isi nzuko adikwaghi [redacted]
- d) [redacted] ka o ga-adji n'ulo akwukwo a site taa!
- e) Ebe udo di, di [redacted]

5CH (iii) Arumaru maka udaolu

i) Lee usorookwu a:

O ga-abia echi.

Tinye ya akara udaolu iji gosiputa:

14 ahirinawe

15 ahirinju

16 ajuju

17 mburu

ii) Olee okwu e ji emejuputa ilu ndi a:

18 Anya ka e ji ama---chara

acha.

a) okā

b) okà

ch) oká

d) òkà

e) òká

19 Aka---kwoo aka ekpe, aka

ekpe akwoo aka---

a) nrí

b) nrí

ch) nrí

d) nrí

e) nrí

20 Ire oma ka ejula ji aga n'---

a) ogwù

b) ógwù

ch) ógwú

d) ógwū

e) ògwú

21. Ifo agha-----

a) mbé

b) mbè

ch) mbè

d) mbé

e) mbé

22 A hughi ebe a ga-ebi--- e bie

ya n'ikpere

a) ákà

b) ákā

ch) áká

d) àkà

e) àká

23 N'ubochi nta, a chuo ya

n'----- nchi.

a) Owèré

b) Ówèré

ch) Òwéré

d) Òwèrè

e) Òwèrè

5D Ederede a hoꝛo aho

Ndumodu

A ga-aguputa ederede a ka a nu ya nke oma. E mecha a ga-alebanye anya na mkpuruokwu ndi lara iche na mbiputa ha.

OKA IKPE UMU ANUMANU

Tupu o labà ura, Máraizù jèrè ituchĩ **ogbà** ebe nna ya na-edebe eluuluu. Ehi, **ewu**, **okuko**, **aturu** na **ezi** bu ufodu anumanu nna ya na-azu, na-ere n'ahia. Ka o kpudèbèrè nso, Máraizù anuwa oke uzu si n'ogbà na-abia. Egwu ejide ya ma o nweena **eke**, ma o bu **agwo** ozo batara, na-enye umu anumanu a nsogbu. Ya tuturu otu **mkpo igwe** no nso, wee gaa ichoputa. Ma anya ya ekweghi ihe o huru. Igwe umu anumanu gbakoro, na-akparita uka. Oke egwu ejide Maraizu, **ihu** na otutu anu ohia so n'ogbakọ ahụ: **ele**, **ufu**, **mgbada**, **nchi**, tinyekwara nnunu ufodu di ka **okwa**, **obu**, **nza**, na **ikwighikwighi**. Maraizu asolawa azu, ka o gbapu, ma olu ehi ojii ha kwusiri ya.

'Ehem!, nwanna anyi ukwu, biawa; egwu atula gi; umunna anyi ha pukwutere anyi oriri, di ka ha si eme oge o bu la onwa **ndorondoro**, nke isi okwu ya bu:

'Anu ulo, na anu ohia, olee nke uwa ya ka mma?' O rikwara Maraizu ka o buuru ha **oka ikpe**.

Onye kwuchitere onu anu ulo nwa **mkpi**. O siri na ha bu anu ulo anoghi n'oke ndoli, n'ihia na onye nwe ha **na-akpara ha nri**, doziere ha ebe obibi, ma hukwa maka ahụ ike ha. Nke kachasi mkpa bu na ha anoghi na nsogbu **dinta**, na ndi irò ozo.

N'okwu nke ya, **enwe** kwuru na o nweghi anu ohia aguu na-agugbu n'ihia na nri juputara n'ime ohia. O bu n'ezikwu na ndi dinta na-enye ha nsogbu, ma etu a kwa ka onye na-akpa umu anumanu ji na-egbu ha, mgbe o bu la o choro. O wee na-asị na ihe uwa anu ohia jiri kacha mma bu na ha **nwe onwe ha**, wee na-eme omume etu masiri ha.

Tupu o kpebiwa, Maraizu kwuputara obi utu ya n'isoro n'egwu onwa ahụ. Ma, n'uche ya, o nweghi ebe ihe oma na ihe ojoo na-adighi, ma o buladi n'awa ndi mmadu. Ya bu, anumanu dum kwesiri inwe obi oma, ebe o bu la ha no, ha ebi n'ohia, ha ebi n'ulo

Nkwa mkpuruokwu

Ugbu a onye o bu la ga-agbali kwaa mkpuruokwu ndi a ka ha siri puta

ihe n'ederede a. E mecha onye o bu la edeba nkwa onye nkuzi nyere, ka o siri dee a na boodu.

OKWU	NKWA	OKWU	NKWA
ogbà		okwà	
ehi		òbù	
ewu		ikwìghìkwìghì	
okuko		okwú òdòròndòrò	
ezi		òka ikpè	
eke		m̀kpi	
agwo		nà-àkpara hā nri	
m̀kpò igwè		dintā	
ele		ènwè	
ufu		nchi	
m̀gbàdà		nzā	

5E Nnyocha eserese na odide nka

Ndumodu

Lero foto a anya nke oma. Olee ihe ndi i huru? Gini na-eme? Gini ka i huru n'aka nri na n'aka ekpe? Gini ka i huru n'elu ya na n'okpuru ya? Detuo n'akwukwo gi ahirikwu abuo ma o bu kari maka otu ihe ndi i huru.

I nwere ike dee ya n'usoro akuko ma o bu na nke mkparita uka. I nwekwara ike dee ya di ka leta enyi na enyi ma o bu leta i ga-edegara 'Udoka' ka e biputa ya n'aha gi. Ozu kwa, i nwekwara ike dee ya n'usoro abu ma o bu n'usoro ozu masiri gi. Mana ihe di oke mkpa bu na ihe ndi i ga-edega-aburiri maka ihe ndi di n'eserese a.

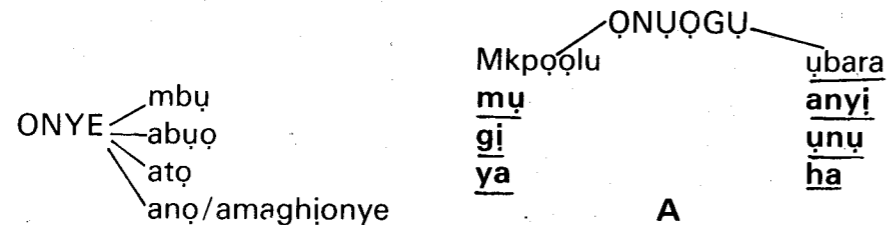

Fig. 5

6B Ụtọasụsụ na nsoroedide

Nnọchiaha

E gosila n'isi 3 na nnọchiaha na-egosị ihe a na-akpọ ọnuọgụ, na-egosikwa onye. N'usoro nnọchiaha ọnuọgụ na onye na-arụkọ ọrụ.

Tupu anyị agawa n'ihu, ọ dị mma irutụ aka na onye nke anọ enweghị onye ọ na-anọchi kpomkwem. Ya kpatara e ji akpọ ya **nnọchionye** (y.b. a maghị onye kpomkwem). Ọmụma atụ:

A luru ọgụ n'ahia taa. E gbuchara mmadu.

A doola ha niile aka na ntị. E tiwara ololo m n'ebe ahụ.

Anyị ga-aghota di ka ndi Igbo na A (y.b. a ma ọ bu e) anochighi mmadu a ma ama, n'ihu na

A luru ọgụ n'ahia,
putara na

Ndi mmadu luru ọgụ n'ahia.

Ndi mmadu ahụ nwere ike ibu Okeke na Okoafọ, Ume ma ọ bu Osuagwu. Ọ buru Osuagwu, anyị asi

Ọ luru ọgụ n'ahia (y.b. Osuagwu).

Ọ buru Okeke na Okoafọ, anyị asi

Ha luru ọgụ n'ahia (were gawazia).

Ọ bu oge anyi na-enweghi ike ikwu ndi ha bu ka anyi na-asi

A kuru okpo n'ahia.

A bja n'onye nke mbu ruo na nke ato, o nwere ihe kwesiri nkowa n'onuogu onwa. Ha bu onye ato na-enwe udiri abuo:

otu mbu otu abuo

<u>m</u>	<u>m</u>
<u>gị</u>	<u>i/i</u>
<u>ya</u>	<u>o/o</u>

A bja n'Igbo Izugbe, ebe ha na-arụ ọrụ na-adị iché iché. Ka anyi tlee ahirikwu ndi a:

Ogu ọ choro onye? Ọ bu mu? Ọ bu gi? Ọ bu ya?

Ọ choro mu na gi. Ọ choro mu na ya. Ọ choro mu na unu.

Ọ huru m/Ọ huru mu. Ọ huru gi. Ọ huru ya.

M bja n'oge/Abjara m n'oge. I bja n'oge. O bja n'oge. Site ahirikwu ndi a, o were anya na m, i/i, o/o na-akpa agwa ka nganiuru: ha na-ebu ngwaa uzọ, enweghi ha ike ikwuru onwe ha ka mu, gi ma ọ bu ya.

Ihe di mkpa na ntuie nnochiaha bu na ha bu otu nkejasusu ebe onuogu na onye na-aputa ihè. Etu a ọ di n'Igbo ka ọ dikwa na Bekee.

Ihe kwesiri ncheta:

- nnochiaha di n'asusu Igbo na-egosị ọnuọgụ na onye
- onye ndi na-anochite anya onye a kporo aha di ato: onye nke mbu, onye nke abuo na onye nke ato
- onye nke anọ anaghị arutụ onye a ma ama aka, ọ bu ya ka a na-akpọ nnochionye
- nnochionye anaghị egosi ọnuọgụ.

6CH (i) Ajujụ nnwale maka agụmagụ

- 1 Abụ a, o nwere nkeji ole?
- 2 Ahiri ole di n'ime abụ a?
- 3 Ahirjokwu ole di n'ime abụ a?
- 4 Gini ka unu na-akpo okwu ndi a n'olumba unu?
inyi
oda
akpaka
ubosi
- 5 Mejuo ilu ndi a:
Oji agbakwu ogu, amaghi na ogu bu
Chakachaka anaghi ako n'akpa
Nkanka nkata, a na-echeta ya n'ubochi
- 6 Gini bu abụ agomago?
- 7 Abụ agomago a, o bu nke otuto ka o bu nke nkato?
- 8 Abụ a o masiri gi ka o bu o masighi gi? Ziputa ihe ndi kpatara i jiri kwuo nke o bua i kwuru?
- 9 Abụ a, o siri ike na nghota?
- 10 Ziputa ndiche na oyiri di n'asusu nka na atumatụ okwu.

6CH (ii) Ajujụ nnwale maka utosasusu na nsoroedide

- 11 N'usoro nnochiaha si aru oru, ngwa utosasusu abuo na-egosiputa onwe ha; ha bu na
- 12 Ihe onugonu na-aru bu igosi ma ihe a na-akpo aha o di
- 13 Onye na-egosiputa mmadu a ma ama, ma o bu nke
- 14 A maghi onye a na-akpo kpomkwem, e ji kpọ ya/ha.

- 15 Nnochionye anaghi egosi
- 16 Kedụ ndi adabaghi adaba n'ebe a?
a) O huru m
b) O huru gi.
ch) O huru o.
d) O huru anyi.
e) O huru unu.
- 17 a) mu na gi
b) gi na ya
ch) mu na unu
d) di na ha
e) gi na mu.
- 18 Nnochiaha di n'Igbo di...
a) ano
b) ise
ch) isii
d) asaa
e) asato.
- 19 Kedụ nke na e dezighi edezi n'ebe a?
a) A luru ogu.
b) O luru ogu.
ch) A luru ogu.
d) Anyi luru ogu.
e) Aluru ha ogu
- 20 a) E jere ha Aba.
b) Ejere ha Aba.
ch) Ha jere Aba.
d) Unu jere Aba.
e) Mu na unu jere Aba.

6CH (iii) Arumarụ maka ụdaolu

- 21 Olee nke e tinyetara akara ụdaolu na ndi a?
a) ogologo
b) ogologo
ch) ogologo
d) ogologo
e) ogologo

- 22 a) ánùmànú
b) ánùmànú
ch) ánùmánú
d) ànùmánú
e) ánùmànù

- 23 a) átùrù
b) àtùrù
ch) átúrǫ
d) átúrú
e) àtúrù

- 24 a) ùlò ùkà
b) ùlò ùkà
ch) ùlò ùkà
d) ùlò ùkà
e) ùlò ùká

- 25 a) ùlò ñrì
b) ùlò ñrì
ch) ùlò ñrī
d) ùlò ñrì
e) ùlò ñrì

- 26 a) úkwú nà ìjé
b) úkwú nà ìjè
ch) úkwú ná ìjè
d) úkwú ná ìjè
e) úkwú nà ìjé

- 27 Olee nke bụ aha
obodo na ndị a?

- a) N̄rī
b) N̄rì
ch) N̄rì
d) N̄rì
e) N̄rì

- 28 a) Ókā
b) Ókà
ch) Ókà
d) Óká
e) Óká

- 29 a) N̄sùká
b) N̄súkā
ch) N̄sùká
d) N̄súká
e) N̄súkā

- 30 a) Ásàbà
b) Ásábá
ch) Ásábà
d) Ásábá
e) Ásábá

6D Ederede a hōrō ahō

Ndumodu

A ga-agụputa ederede a ka a nụ ya nke ọma. E mechaa, a ga-elebanye anya na mkpụrụokwu ndị lara iche na mbiputa ha.

CHUKWU KÀ Ọ DỊ N'AKA

Umụ akwụkwọ dum alachaala, ma Chikaodi ka tọ n'ime klaasi. Ya elepụ anya na windo, **Obi alọọ ya mmiri** - Ọjọko na ndị òtù ya nahụ erùgharị n'ezì. Chikaodi topee mpempe akwụkwọ o jì n'aka, wee gugharị ya:

'Gị sị na gi bụ nwaanyi, zute m
n'azu làboretiri ma a gbasaa.'

Kemgbe ututu Ojoko kpafanyere ya mpempe akwụkwọ ahụ n'aka, Chikaodi abughị ya nọ.

O teela aka nwa agboghọ ahụ a nà-àkpọ Ojoko jì àchọ Chikaodi okwu; ya apunarihi ya pensul na klaasi, ya mara ụma kwaburu Chikaodi n'ogbo egwuregwu. Ma Chikaodi gbàrà ñkiti, na-eri àriri ndị a, maka na egwū Ọjọko na-atụ ya, dị ka o si na-atụ ndị klaasi dum. Ọgụ, asiri, mpuna - o nweghi ihe koro n'akpa nwa agboghọ ahụ bụ Ọjọko. Taa, ọ dizii ka ọ bụ Chikaodi ketara ikpu ọgụ Ọjọko na ndi otu ya.

Chikaodi enweghi onye ọ hụrụ ogè o ruru n'azu làboretiri; ma, ka ọ choro igafe, Ọjọko awuchaa ya n'ihu. N'emeghi eme, ndi otu Ọjọko agba Chikaodi okirikiri, ihu ha ọgụ, ọgụ. **Ukwu arapara** Chikaodi n'ala. Ọjọko akwatu ya aka, juo ya ihe o jiri koro ya **itiboribo** n'unyaaahụ. Chikaodi enweghi ihe o kwuru. Ojoko ajuro ya ozọ:

'Bia, i naghị anụ ntị? Ibe anyi, ka m lee mà ntị ò chirì ya.' Ọjọko wèe nyonyewa Chikaodi anya na ntị; ndi otu ya dum kwachapụ ochi. Isi malitere nwa Chikaodi oku; ochi ndi ahụ dawa ya na ntị ka **ogele** ndi mmuo. N'amaghi ihe dakwasiri ya, Chikaodi hulatara maburu Ojoko. Gbim, ya turo ya n'ala, dakwasì Ojoko, wèe suwe ya ihe aghara, aghara. Ozigbo, ochi akwusi. N'ebe ọ nọ n'ala ndi mmuo, so ihe Chikaodi na-anu bu olu ndi na-asij:

'Chikaodi, jisie ike! gbuo ya egbuo!'

Ihe ozọ Chikaodi ma, bu mgbe aka otu nwokè dolitere ya n'elu Ojoko. Ozigbo, ndi otu Ọjọko bia makuro Chikaodi, **na-etu ya aha**.

'Odum na-egbu agu! I meela, Chikaodi, wee gbaputa anyi n'ohu, n'aka Ọjọko. Anyi amaghi na ike ya dum biri n'onu.' Okwu ndi a turo Chikaodi n'anya - ọ bu etu a ka enyi ufodu si adi?

Nkọwa mkpụrụokwu

Ugbu a, gbalija kowachaa mkpụrụokwu ndi a ka i siri ghotá ha. E mechaa onye o bula ga-edeba nkowa di ka onye nkuzi siri deputa ya na boodu.

OKWU	NKOWA	OKWU	NKOWA
tọ		itiboribo	
obi aloo ya mmiri		ogelè	
laboretiri		na-etu...afia	
n'ogbo egwuregwu		odum	
asiri		agu	
mpuna		gbaputa...n'ohu	
ihe koru n'akpa		ike ya...biri n'onu	
mku ogo		turu...n'anya	

6E Nnyocha eserese na odide nka

Ndumodu

Leruo foto a anya nke oma. Olee ihe ndi i huru? Gini na-eme? Gini ka i huru n'aka nri na n'aka ekpe? Gini ka i huru n'elu ya na n'okpuru ya? Detuo n'akwukwo gi ahirikwu abuo ma o bu karja maka otu ihe ndi i huru.

I nwere ike dee ya n'usoro akuko ma o bu na nke mkparita uka. I nwekwara ike dee ya di ka leta enyi na enyi ma o bu leta i ga-edegara 'Udoka' ka e biputa ya n'aha gi. Ozo kwa, i nwekwara ike dee ya n'usoro abu ma o bu n'usoro ozo masiri gi. Mana ihe di oke mkpa bu na ihe ndi i ga-edega-aburiri maka ihe ndi di n'eserese a.

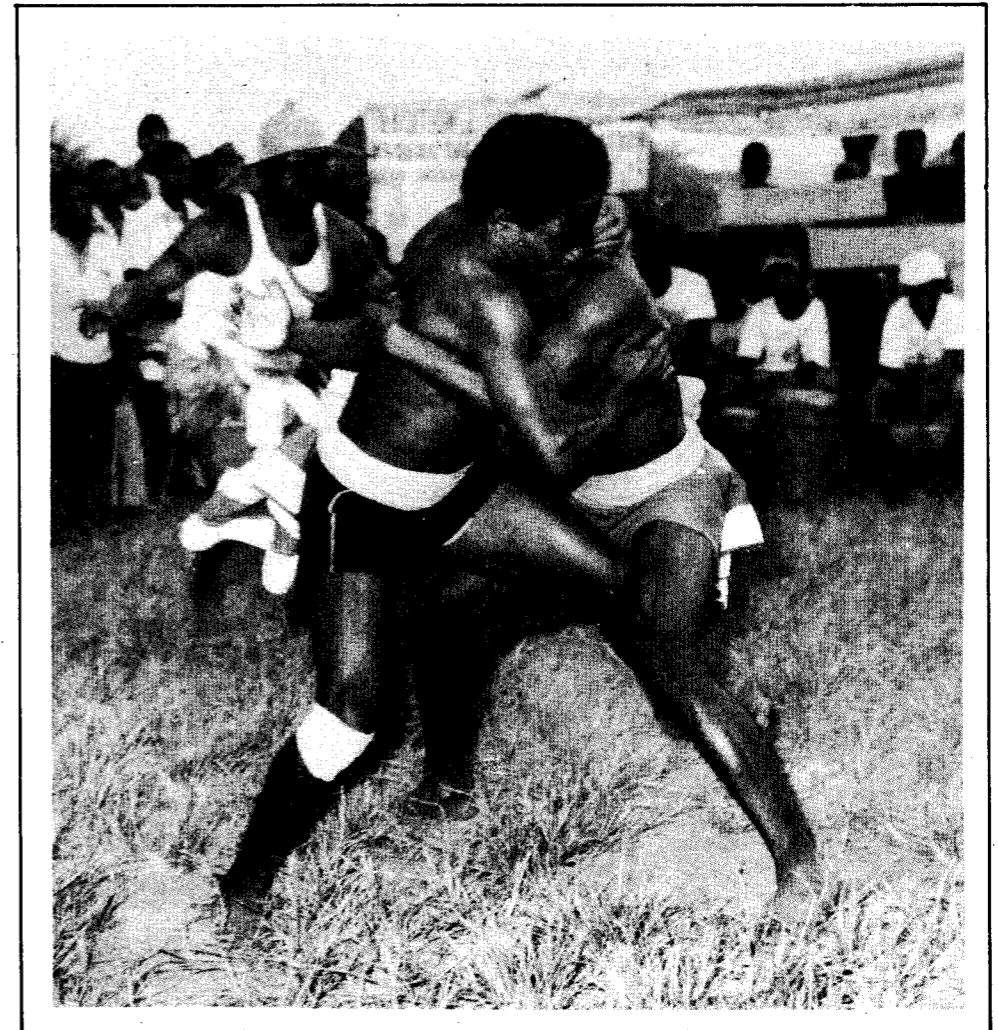

Fig. 6

7A Agumagu

Ndumodu

Onye o bula ga-ejisi ike guputa akuko a ka e siri dee ya.

MBÈ NA ÛTÁRÀ

Ahij haa!

Ahij haa!

Nkita nyara akpa, nsi agwu n'ohia.

O ruru otu mgbe ka Mbè dirisiri n'oria, aguu bia na-afunye ya ose n'anya. O wee gwa Anim, nwunye ya, na ya ga-aga njem iji choputa ma o nwere ebe ha ga-esi enweta ihe oriri. Mbè kwenyere na o ka mma na ha nwuru n'ije icho ihe oriri karja na ha no n'ulo na-eti na chi ha egbukwaa ha wee nwua.

Ka ha gakatara ije ha, ike gwuru Anim, o wee si na ya agaghi agazi bido laghachi azu. Naani Mbè wee gawazia. Ka o ruru n'otu nnukwu ugwu, o huru onu abuo n'akuku ya. N'ime otu onu o huru ofe, n'ime nke ozo o huru utara. Mgbe o huru ihe ndi a, obi toro ya nke ukwu. Mgbe o gara iburu utara, Utara gwara ya si na ha abuo ga-agbagodu mgba. O buru na o nwude ya, o buru, ma o buru na o nwudeghi ya, o hapu. Mgbe Mbè nuru nke a, o gbara ya gharij ka ya na Utara ga-esi gba mgba.

Mbè kwere ekwe n'ihia na aguu ji ya karja. O si Utara puta mgba. Utara puta, ha abuo agbaba mgba. Utara achikoro nwa Mbè pia n'ala gbabaa n'onu ya. Ihere ekweghi Mbè ala. O wee si na ihe ya ga-eme bu na Utara puta ozo, ya ewere ekete mechie onu ya ka o ghara igbaba ozo. Mgbe o jikere o gwara Utara ka o puta mgba ozo. Utara ekwere puta, burukwa Mbè tuo n'ala. Ma ka Mbè na-enweghi ekete o ga-eji mechi onu ahụ, Utara alakpuolari. Mbè wee laa n'ulo ya kpo nwunye ya.

Ma o dighi ihe o bula Anim nwere ike ime. Naani ochi ka o chiridi ya hapu ya, Mbè agaa kpo Aturu. O dighi ihe o nwekwara ike ime maka na Utara tiri Mbè mgba na-aga.

Mbè wee ga gwa Ofe ka o puta mgba. Ofe putara buru Mbè tuo n'ala. O ruo ka Mbè na-ehichasi ose, Ofe danyere ya n'anya ka ha na-agba mgba, o buru Utara na Ofe ribe n'enyeghi onye o bula nke o

nkowaaha. Usorookwu ndi a na-esony gosiputara ihe anyi na-akowa nke oma:

nwoke mkpumkpu	nzuzu	Uzo mwamwa
ogologo	nsokwu	ogologo
iberlibe	apari	obodobo
omekadome	aghugho	

Uzo ha abuo siri yie onwe ha di nke a:

- Nwoke a bu onye ocha.
- Nwoke a bu onye iberlibe.
- Nwoke a bu onye ukwu.
- Nwoke a bu onye aparj.
- Nwoke a bu onye oma.
- Nwoke a bu onye nzuzu.

Anyi ahula ihe jikoro nkowaaha na mkpoha ndi a.

Otu nwere ike idi ebe nke ozo na-adi.

O bu ihe a na-eme ka ndi ufodu na-eche na mkpoha ndi a bu nkowaaha, ma nke a abughi ezi okwu. Ha bu mkpoha na-akpa agwa di ka nkowaaha. N'ihi ya ka e ji akpo ha ahankowa.

ch) Otú mkpurukwu ozo nwere ike iso mkpoha bu nnochiaha.

A na-ahụ ha oge ha na-egosị ihe mmadu nwere.

Omuma atu:

ñkè m	nke gi
di m	di gi
nwunye m	nwunye gi
àlà ya	
orụ yā	
okwu yā	
ike yā	
ego ānyị	
ego unu	
ego hā	

d) Ihe ozo nwekwara ike iso mkpoha bu onugwu di ka ahiri ndi a na-egosị:

otu mmadu
mmadu abuo
mmadu ato

:

:

iri

iri ato

were gawazja, ma nke a ga-abu isiokwu anyi na Isi 8.

7CH (i) Ajuju nnwale maka agumagu

- Oge Mbe jiri gawa chowa nri bu ka...
 - o riasiri orja
 - aguu na-agu ya
 - nwunye na-achi ya ochi
 - aguu dara n'ala umu anumaanu
 - a mara na o bu onye aghughu.
- Ihe butere Mbe jiri gawa chowa nri bu na...
 - o riasiri orja
 - aguu na-agu ya
 - nwunye ya na-achi ya ochi
 - aguu dara n'ala umu anumaanu
 - a mara na o bu onye aghughu.
- Ihe Utara gwara Mbe na ha ga-eme bu na...
 - ha ga-emegodu enyi
 - ha ga-agbagodu mgba
 - ha ga-amagodu be ibe ha
 - ha ga-erigodu nri
 - ha ga-ezugodu ike.
- Ihe mere Mbe jiri kweta n'ihe Utara gwara ya bu na...
 - o toro ya ochi
 - o maara na o dighi ihe Utara puru ime ya
 - aguu jisi ya ike
 - o maara na nwunye ya ga-achi ya ochi
 - o maara onwe ya.
- Ihe mere Mbe jiri gaa kpo nwunye ya bu na...
 - o huru nri ha ga-eri
 - o huru ihe kari ya
 - o huru nwunye ya n'anya
 - nwunye ya no na-eche ya n'ulo
 - nwunye ya kwesiri inyere ya aka.
- Ihe kpatara isi mkpu jiri yie nke Mbe bu na...
 - Mbe mesiri Mkpu ike.
 - Mkpu noro onwe ya Mbe abia kwudo ya.
 - Mkpu gara kwudo Mbe mgbe o no na-eri so naani ya.
 - Mbe na Mkpu bu enyi.
 - Mbe na Mkpu bu ndi iro.

- 7 'Agụụ na-afunye ya ose n'anya' putara na...
 a) agụụ jisi ya ike
 b) agụụ were ose na-etinye ya n'anya
 ch) ọ naghị ahụ ụzọ mgbe ose banye ya n'anya
 d) anya ya pere mpe site n'ose ba ya
 e) ọ na-ahụ ụzọ nke oma.
- 8 Kọputa ihe akukọ ifo ka o sidị putara.
- 9 Ziputa ndiche di n'okwu mmalite akukọ ifo nke a na nke di n'akukọ ifo ọzọ di n'ime akwukwo a.
- 10 O nwere ihe ntọchị di n'akukọ ifo a?

7CH (ii) Ajujụ nkwale maka utoasusu na nsoroedide

- 11 Nruaka di n'Igbo di.....
- 12 Ha bu
- 13 Ha na-ego siputa [redacted] a na-ekwu maka ya.
- 14 Mkpurukwu ndi ozo di nasusu Igbo na-enye aka n'ikowa mkpoha bu:
 [redacted]
- 15 [redacted] na [redacted]
- 16 [redacted]
- 17 Ihe ozo nwekwa ike iso mkpoha bu
- 18 Mkpurukwu Igbo bu ezigbo mkpoha di..
 a) iri abuo
 b) iri na abuo
 ch) iri ato
 d) iri
 e) otutu
- 19 Otu n'ime nkowaaha Igbo bu
 a) ogologo
 b) mkpumkpu

- ch) obodoba
 d) ocha
 e) ndu

- 20 Kedu nke na-abughi nkowaaha na ndi a:
 a) oma
 b) ojii
 ch) mbara
 d) ukwu
 e) nta.
- 21 Kedu nke na-abughi ezi okwu maka nkowaaha
 a) o nweghi ike ikwu so naani ya
 b) n'ahiri, o ga-esoriri mkpoha
 ch) o na-ebu mkpoha uzọ
 d) oru ya bu so ikowa mkpoha
 e) nsoro udaolu ya anaghi agbanwe agbanwe.
- 22 Ihe di iche na nkowaaha na mkpoha ndi na-arụ ka nkowaaha bu na
 a) ahankowa nke o bua nwere ike ikowa mkpoha
 b) ahankowa nwere ike ibido ahiriokuwu ebe nkowaaha na-enweghi ike
 ch) ahankowa o bua nwere ike iso mkpoha
 d) ahankowa nke o bua nwere ike ibido ahiriokuwu
 e) o nweghi nke bu ezi okwu n'ime ha dum: (a-d).

7CH (iii) Arumarụ maka udaolu

- 23 Olee nke bu mkpuru osisi a na-ata ata na ndi a?
 a) ọjị
 b) ọjị
 ch) ọjị
 d) ọjị
 e) ọjị
- b) anara
 ch) anara
 d) anara
 e) anara
- 24 a) oká
 b) oká
 ch) oká
 d) oká
 e) oká
- 25 a) anara
- 26 Olee nke e tinyetara akara udaolu na ndi a?
 a) odida anyanwu
 b) odida anyanwu
 ch) odida anyanwu
 d) odida anyanwu
 e) odida anyanwu

- 27 a) òwúwá ányánwú
b) òwùwà ànyànwú
ch) ówùwà ányánwū
d) òwúwá ányánwú
e) òwúwá ányánwū
- 28 a) èké nà ègwúrúgwù
b) éké nà égwùrùgwù
ch) èké nà égwùrùgwù
d) éké ná égwùrùgwù
e) èkè nà égwúrúgwú
- 29 a) àkàrá ùdàólū
b) àkàrá ùdáólú
ch) ákàrá ùdàólū
d) àkàrà ùdàólú
e) ákàrá ùdáólú
- 30 Hòpùta okwu ndị e ji emejupùta ilu ndị a:
Aka aja aja na-ebute — — — mmanụ
mmanụ
a) ónú
b) ónù
ch) ónū
d) ònù
e) ònú
- 31 Ihe isi bụ, — — — bukwa ya
a) úbú
b) ùbú
ch) úbú
d) úbù
e) ùbù
- 32 Ohia na-aso — — — , ya epukwala ero.
a) ñkátá
b) ñkátà
ch) ñkàtà
d) ñkátà
e) ñkàtà

7D Ederede a hōrō ahō

Ndumọdụ

A ga-agupùta ederede a ka a nù ya nke oma. E mechaa, a ga-elebanye anya na mkpùrùokwu na usorookwu ndị lara iche na mbipùta ha.

ỌZỊ ỌMA

'Chègharianụ n'ihì nà ala eze eluigwē nọ nso! Chegharianụ!' Okwu a bụ nke ụmụ akwụkwọ na-anụ kwa ụbọchị n'ọnụ **ndi mgbasà ozi oma**, ndi na-agafe n'akụkụ skuul ha. Ma, taa, agadi nwoke a yi ogologo uwe ọcha, buru *Akwụkwọ Nso* n'aka, ma na-ayoghari mgbirimgba, tūrụ mmadụ dum n'anya. Ọ bụzikwa Egbuna, onye isi ndi **na-agọ mmụọ** n'obodo a? Ụmụ akwụkwọ dum gbapūrụ iga kirie.

'E dēwo ya n'*Akwụkwọ Nso*, chègharianụ! ndi oshi, **ndi àmà**, ndi ụgha, ndi mmegbu mmadụ; onye ọ bụla hapụ **mpụ**, ma **na-efe Chineke**.

'Nna anyị Egbuna, olee mgbe nke a mèrè?' Otu nwata akwụkwọ jùwàrà onye mgbasa ozi ahụ. 'Ụmụ m, nke a bụ otu izu ụka m nọ n'ura, wee **hụ ọhụ** ebe oke **unwu, ọgba aghara**, ọnwụ ikè na **ọdàchi** ndi ọzọ chère ala anyị ihu. Chineke wèe zie m, ka m gwà ndi ala anyị ka onye ọ bụla kpesiwa ekpere ike - ndi ụka Fada, ndi Siemensi, ndi Metodist; onye na-ekpe nke ọ na-ekpe, ma ọ bụladi **ndi ụka alakuba**

Ọ gara n'ihu na-asị na ihe izizi bụ ka onye ọ bụla gbanwoo omume ya; o wee sàpee *Akwụkwọ Nso* ya, na-agupùta ọtùtù **ahiriokwu**.

'Lèenụ na Matiu isi nke atọ, **ama okwu** nke abụọ, ebe a na-asị anyị ka anyị chegharia, n'ihì na ala eze eluigwe nọ ñso. Ngwa, lekwasanụ n'**Ọlụ ndi Ozi**, isi nke abụọ, ama okwu nke iri atọ na asatọ. Dị ka e dere ya n'*Akwụkwọ Nso*, ka onye ọ bụla malite taa, **kwụwa ụzọ ya ọtọ**.

Ka okenye nwoke ahụ yowara mbirimgba ya, wee malitekwa ijè, ụmụ akwụkwọ dum jùwàrà onwe ha etu nwoke a siri buru *Akwụkwọ Nso* dum n'isi; n'emegbeghi eme — tùmadi ebe ha na-echebu na ọ maghi akwụkwọ?

Nkọwa mkpùrùokwu

Ugbu a, gbalia kowachaaa mkpùrùokwu ndi ka i siri ghota ha. E mechaa onye ọ bụla ga-ewere ha mee ahiriokwu.

OKWU

NKQWA

OKWU

NKQWA

alà eze eluigwe

ụnwụ

ndị mgbasa ozi ọma

ọgba aghara

na-ago mmụọ

ọdàchi

ndị àmà

ndị ụka alakụba

m̀pụ

ahịrịokwu

na-efe Chineke

ama okwu

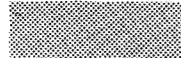
otù izù ụkà

kwụwa ụzọ ya ọtọ

hụ ọhụ

7E Nnyocha eserese na odide òkà

Ndumodu

Leruo foto a anya nke ọma. Olee ihe ndị i hụrụ? Gịnị na-eme? Gịnị ka i hụrụ n'aka nri na n'aka ekpe? Gịnị ka i hụrụ n'elu ya na n'okpuru ya? Detuo n'akwụkwọ gị ahiriokwu abụọ ma ọ bụ karịa maka otù ihe ndị i hụrụ.

I nwere ike dee ya n'usoro akụkọ ma ọ bụ na nke mkparịta ụka. I nwekwara ike dee ya dị ka leta enyi na enyi ma ọ bụ leta i ga-edegara 'Udoka' ma ọ bụ 'Ogene' ka e bipụta ya n'aha gị. Ọzọ kwa, i nwekwara ike dee ya n'usoro abụ ma ọ bụ n'usoro ọzọ masịrị gị. Mana ihe dị oke mkpa bụ na ihe ndị i ga-e de ga-aburiri maka ihe ndị di n'eserese a.

Fig. 7

8A Agumagu

Ndumodu

A ga-ebu uzọ guọ akukọ a ka e siri dee ya.

UZUAKOLI (OZUAKOLI)

Obodo ọ bụla, mba ọ bụla na mpaghara ọ bụla nwere akukọ ka o siri malite. Ufodu obodo siri n'otu onye malite. Ha sikwa n'ihe mere otu onye ahụ nweta aha ha. Mana o nwere obodo ndi bụ na ha siri n'aha otu onye na ihe ndi ozo dikwa mkpa nweta aha ha.

Etu ahụ ka ọ di maka otu obodo a na-akpo ma na-edede Uzuakoli taata. A bja n'ihe gbasara obodo a, akukọ na-akọ na o nwere otu onye aha ya bụ Imeenyi. Nwoke a bụ onye Isuikwueto, otu nnukwu obodo Ovim di na ya. Nwoke a siri n'otu ezi na ulọ e nwere otutu umu nwaanyi; otu di na otutu ndinyom ya. Di ka ọ na adikari, n'udi ezi na ulọ a, a na-enwekari nghotaghie na nsogbu digasi iche iche. N'ih ihe di etu a o ruru otu abali, nwoke a, kwara ngwongwo ya niile gbapu n'ezi na ulọ ha. Ebe mbu o rutere, ọ kporo ya Akoli, nke bu aha e jiri mara diokpara ya. Nwoke a kara nka nke ukwu, ruo ihe a na-atu anya na mmadu ga-akaru. Ufodu ndi ọ hapuru na-eru uju, ya bu umu ya bu Akoli, Mkpa na Lohum. Ndi a ka bukwa obodo ndi no Uzuakoli nso.

Mana o kwesiri ikwusi ike na mgbe Imeenyi na-ahapu Isuikwueto otutu ndi soro ya puo ma birikwa n'ebe ahụ o wuru obodo oheru. Ozo kwa, a ga-ekwu na tupu ọ nwuo umu Imeenyi maara nke oma nsogbu gaara iso ha. Akoli n'onwe ya bu diokpara Imeenyi nweere ezi na ulọ nke aka ya. Otu na ndi umu ya aha ya putara ihè nke oma bu Ozu. Akoli bitere aka karja nna ya. O nwere nnukwu akụ na uba. Mgbe ọ nwuru e nwere nnukwu ndorondoro n'etiti ndi umu ya. Mana n'ih na Ozu bu onye achoghi nsogbu ọ hapuru ebe nna ya biburu gaa biri n'ebe ozo, ya na umu ya ise aha ha bu Oma, Ngwu, Mba, Nkwọ na Ozu. Ozu bu nke ntakiri n'ime ha. Mana nna ha huru ya n'anya karja. Mgbe umu ndi a toputara ihe e ji mmadu eme, ha ruru ulọ ha na gburugburu nke nna ha, ulọ nna ha buzi ihe nsuba.

Ọ bu site n'umu ise a Imeenyi nwere ka Uzuakoli siri nwete ogbe ise e jiri mara ya taa. Ndi a bu Eluma, Ngiru, Amambo, Amankwo na Agbozu. Ọ bu ogbe ma ọ bu ohe ndi a jikoro aka mewe Ozuakoli ka e siri mata ya taata. N'ezie, Uzuakoli bu aha Bekee e jiri mara ya ugbu a

webatara ha emeela ka ọnuogugụ dị mfe n'Igbo, mekwaa ka som dikwa mfe. Mkpurụ ọnuogụ ndị a abughị ndị e bitere ebite, kama ha si n'olu Igbo dị iche iche bata n'Igbo Izugbe.

Ọ dị mma ikwuputa ebe a na **nàrị, puku, nde, puku nde** na **ijeri** na-akpa agwa dị ka, **otù, ọgụ/ohu** na **nnụ** n'ihì na ha na-ebu mkpọaha ụzọ na nkebiokwu;

Ọmụma atụ:

otu	naira	#1
nàrị	naira	#100
puku	naira	#1,000
nde	naira	#1,000,000
puku nde	naira	#100,000,000
ijeri	naira	#1,000,000,000,000

E wepụ ndị a, ọnuogụ ndị ọzọ, dị ka, nkowaaha, na-eso mkpọaha ha na-akọwa.

Inwete mkpurụ ọnuogụ ndị a n'usoro ọhụrụ bụ otu ihe, iji ha na-ekwu okwu ka onye ọ bụla ghọta ihe a na-ekwu bụ ihe ọzọ. Ọ dị nnukwu mkpa ime ka ụmụ akwụkwọ na-ede ma na-ekwukwa ụdị ọmụma atụ ndị na-esonụ.

#1,000 = #1,000 x 1	=	otu puku naira
#2,000 = #1,000 x 2	=	puku naira abụọ
#6,000 = #1,000 x 6	=	puku naira isii
#10,000 = #1,000 x 10	=	puku naira iri
#20,501 = #(1,000 x 20) + (100 x 5) + (1)	=	puku naira iri abụọ, na nari naira iri ise na otu.

akpa ose 2,004 = puku akpa ose abụọ na ụma anọ

Ọmụma atụ ndị ọzọ:

ji iri atọ	=	(10 x 3)
ji iri anọ	=	(10 x 4)
ji iri ise	=	(10 x 5)
ji iri isii	=	(10 x 6)
ji iri asaa	=	(10 x 7)
ji iri asatọ	=	(10 x 8)
ji iri itolu	=	(10 x 9)
nari ji	=	(100 x 1)
nari ji-anọ	=	(100 x 4)
nari ji.ise, iri atọ na ise	=	(100 x 5) + (10 x 3) + (5)

Ọ dị nnukwu mkpa na ụmụ akwụkwọ na ụmụaka ga-amutariri etu e si eji mkpurụ ọnuogụ ndị a aguputa ihe.

8CH (i) Ajujụ nnwale maka agumagu

- Onye/ndị mbụ malitere Ozuakọli bụ...
 - Ụzụ
 - Ozu
 - Akọli
 - Ozu na Akọli
 - Imeenyi na ndị ụmụ ya.
- Ndị Ozuakọli si na malite.
 - Ụzụ
 - Ozu
 - Akọli
 - Isiikwueto
 - Ụzụ na Akọli.
- Ozuakọli malitere site na...
 - nghotaghie ndị ụmụna
 - nkwekorita ndị ụmụna
 - ezumezu ụmụna
 - ememenyi ụmụna
 - iro ndị ụmụna.
- Mgbe Imeenyi nwurụ ndị riri uju ya bụ...
 - Ozu na Mkpa
 - Ozu na Akọli
 - Akọli, Mkpa, Lohum
 - Ozu, Akọli, Lohum
 - Ozu, Akọli, Mkpa, Lohum.
- Olee nke bụ ezi okwu na ndị a?
 - Ọ bụ naanị Imeenyi malitere Ozuakọli.
 - Ọ bụ Imeenyi na ndị ya malitere Ozuakọli.
 - Ọ bụ Ozu na Akọli malitere Ozuakọli.
 - Ọ bụ ụmụ Imeenyi na ndị ọzọ si Isiikwueto malitere Ozuakọli.
 - Ọ bụ ndị ahụ malitere Ozuakọli.
- Diokpara Imeenyi bụ...
 - Ozu
 - Akọli
 - Ụzụ

- d) Lohum
- e) Mkpa.

7 Ogbe ndi di n'Ozuakoli di...

- a) abuo
- b) naani otu
- ch) ato (ma o bu eto)
- d) ise
- e) asato.

8 Onye nwere umu ise bu...

- a) Ozu
- b) Lohum
- ch) Ngwu
- d) Mba
- e) Akoli.

9 Akuko a maka Ozuakoli, o di gi ka ezi okwu?

10 O nwere ihe (ndi) jikoro akuko ala maka Ozuakoli na nke obodo unu?

8CH (ii) Ajuru nswale maka utasusu na nsoroedide

11 Mkpuru onogwu e siri n'olu Igbo di iche webata n'Igbo Izugbe di

Ha bu ndi a:

12 nari

13 puku

14 nde

15 ijeri

16 puku nde bu 1,000,000,000

17 Mkpuru onogwu ochie ndi e wepuru bu

18 (nnukwuru nnu)

19 N'onogwu ochie, nnu bu

20 N'ogwu ochie ahụ abuo bu

8CH (iii) Arumaru maka udaolu

i) Olee nke bu aziza agwugwa ndi a?

21 Ono na mba agwa mba okwu:

- a) egbe
- b) egebe
- ch) egebe
- d) egebe
- e) egebe

22 Anu nwere otu ukwu

- a) ero
- b) ero
- ch) ero
- d) ero
- e) ero

23 Agboghọ otu ntu ime

- a) unere
- b) unere
- ch) unere
- d) unere
- e) unere

24 Ihe gburu nna ya ukwu nodu n'uzo na-aba aba

- a) ogba tumtum
- b) ogba tumtum
- ch) ogba tumtum
- d) ogba tumtum
- e) ogbatumtum

25 Nwa agboghọ bu ite mmiri rigoro n'elu

- a) akū Bekée
- b) akū Bekée
- ch) akū Bekée
- d) akū Bekée
- e) akū Bekée

ii) Olee okwu nke mejuputara okwuntui ire ndi a:

26 Ana-ele na-ele-----

- a) élē
- b) élé
- ch) èlé
- d) èlé
- e) èlè

27 E gburu-----n'Oru
O ruo n'Orie

Ele elee n'olu

- a) éle
- b) élé
- ch) èlé
- d) élè
- e) èle

28 Tọrọ ọcha churọ sisi ọcha-----

- a) ọsọ
- b) ọsò
- ch) ọs̄ọ
- d) ọs̄ọ
- e) ọs̄ọ

29 Onye nwe arọ ọ na-arịọ arịọ-----

- a) àrịọ
- b) árịọ
- ch) ́rịọ
- d) ̀rịọ
- e) ̄rịọ

30 Ada Obi jiri obi mawaa ụkwa dara h

- a) Ọb́ Ọb̀
- b) ọb̀ Ọb́
- ch) ọb̀ Ọb́
- d) Ọb́ Ọb̀
- e) ọb́ Ọb̀

8D Ederede a horo aho

Ndumodu

A ga-aguputa ederede a ka a nu nke oma. E mechara, a ga-elebanye anya na mkpurwokwu na usorokwu ndi lara iche na mbiputa ha.

NDI SHOOPU AHUJUOLA ANYA

Uta adighiri nne Ogaazi. Omume ekweghi ekwe ya bu ihe mmadu dum ma ama. Ndi uta diiri bu Okwuchi na nne ya, si ka ha duru nne ochie Okwuchi ahụ gawa nnukwu shoo pu di n'obodo, ije gonye ya uwe na akwa, na ihe ndi ozo.

Ha erubeghi eru na shoo pu ma nne Ogaazi ekoda akpa nsogbu ya.

'Nwa m, nke i guzochikwaranu uzo?'

Otu nwa agboghọ a **kpuru akpu**, ma kwuwa ya n'ihu shoo pu, ka nne Ogaazi na-agwa okwu. Okwuchi achiwa nne ya ochie ochi, na o na-ekwuru onye mmuo okwu.

Odu mbu ha kwusiri n'ihu ya bu nke ndi akwa. Nne Ogaazi akuba n'ofe ebe a haziri akwa **n'uko, n'uko**. Nwa agboghọ na-erekwa n'odu ahụ, edeputa nne Ogaazi, ma kowaara ya na naani ndi na-arụ na shoo pu ahụ kwesiri ikpote ofe ebe ahụ.

N'odu ndi ichafu, ozigbo a chiputara akwa isi ufodu, nne Ogaazi ebido topewa akwukwo e jiri **fuchie** ha. Mgbè nwaanyi na-ere ha siri ya kwusi, nne Ogaazi ajawa ma o choro ka ya zuo **ahia ngwugwu**.

Mkpu nne Ogaazi tiri, oge a gara ya onu otu akpukpo ukwu akwa mere ka ndi dum no n'ime shoo pu tugharia, lewe ha.

'Bia, ada m, i chere na anyi **na-akpu ego?**'

Nne Ogaazi malitere **huwa** akpukpo ukwu ahụ onu. Okwuchi achiwa, si nne ya ochie na o bukwanu **itiboribo**; o bu na o maghi na shoo pu adighi ka ahia, ebe a **na-ekwe ihe onu?** Mgbè ahụ ka nne Ogaazi jiri wee oke iwe, si ka ha lawa; ihe a ha koro shoo pu **enweghi isi**; ubochi ozo, onye akpola ya, ije izu ihe na shoo pu. Okwuchi na nne ya gbara oso kwere ka ha dum lawa.

Nkwa mkpurwokwu

Ugbu a, gbalia kowachaa mkpurwokwu ndi a ka nghota ha siri puta ihe n'ederede a. E mechara onye o bu ga-ededa nkwa nke onye nkuzi ga-edeputa na bodo.

OKWU

NKOWA

OKWU

NKOWA

utā

kwé....ọnu

ekoda mkpa nsogbu ya

itiboribo

a kpuru akpu

enweghi isi

odu

ahia ngwugwu

n'uko, n'uko

na-akpu ego

fuchie

na-ekwe....ọnu

hwa...ọnu

8E Nnyocha eserese na odide nkà

Ndumodu

Leruo eserese a anya nke oma. Olee ihe ndi i huru? Gini na-eme? Gini ka i huru n'aka nri na n'aka ekpe? Gini ka i huru n'elu ya na n'okpuru ya? Detuo n'akwukwo gi ahirikwu abuo ma o bu karja maka otu ihe ndi i huru.

I nwere ike dee ya n'usoro akuko ma o bu na nke mkparita uka. I nwekwara ike dee ya di ka leta enyi na enyi ma o bu leta i ga-edegara 'Udoka' ma o bu 'Ogene' ka e biputa ya n'aha gi. Ozọ kwa, i nwekwara ike dee ya n'usoro abu ma o bu n'usoro ozọ masiri gi. Mana ihe di oke mkpa bu na ihe ndi i ga-edé ga-aburiri maka ihe ndi di n'eserese a.

Fig. 8

9A Agumagu

Ndumodu

A ga-ebu ọzo guo abụ a ka e siri dee ya.

Ọzo gádágidí Ọzo
 Ọzo nwá òbòdó Ngwú.
 Ọgbu èbùlè úkè,
 Ájì èbùlè bụ ụdà yá.
 Mpí èbùlè bụ íké yā.
 Ọgbu èbùlè údè.
 Ndeedụ íhé é jì emé yā?
 Ọpí ọzàlà gị dị èbée?
 Ísì éfí gị dị èbée?
 Ísì ézì gị dị èbée?
 Mètụ ọnụ n'ọpí.
 Ódō Nkwọ ná-àwá gị.
 Ísì inọ nà-àwá gị.
 Mètụ ọnụ n'ọpí.

(Site n'aka R.N. Egudu.)

Onye ọ bụla ga-agba mbọ guputa abụ a n'olumba e jiri dee ya. A guo ya guzie ya nke oma.

Abụ a si na mpaghara ala Igbo a na-akpo "Ọha Odo na Ọzo" n'akụkụ Udi n'Anambara Steeti. Odo bụ otu ụdị eworoewo e nwere n'ala Igbo. Ọ dikwa ka Ọmabẹ na Nsuka, mmanwụ ma ọ bụ mmụọ n'ebe ndị ọzo ma ọ bụ Ekpo n'akụkụ ndi Igbo ha na ndi Mmon bụ agbata obi. Odo na-apukari n'oge emume a na-akpo igọala (y.b. igọ Odo). Ọ bụ n'oge a ka e ji echi ọzo na mpaghara ndi a.

Ọzo n'onwe ya bụ otu na nnukwu echichi e jiri mara ụfọdụ ndi Igbo karịa n'Anambara Steeti. Ọ bụ naanị ndi bụ ezigbo umu amaala ma bakwa ọgaranya, ma nweekwa ezigbo omume, ma sitekwa n'ezi na ulọ di mma nwere ike ichi ọzo.

Abụ a di n'akwukwo a bụ **abụ ogbugba**. A na-agu ya ma na-agbakwu ya n'oge igọ Odo (Igodo). Ọ bụ naanị ndi chirila ọzo na-agu ma na-agba ya. N'abụ nke a, a na-etu onye ọzo nke obodo Ngwu aha, ma na-etokwa ya, n'ihì na ọ bụ ya gburu otu ebule na-ewu ewu. Ọ na-akpoku ya ka o weputa opi ya gbuo maka na Odo nọ na Nkwọ nwekwara isi ana kwu ya n'azu na-emelite mmuọ ya.

- ii) màná, tupụ, kamà/tumà, tùtùù,
anaghị ejikọ nkebiokwu, ọ bụ sọsọ
n'ahiriokwu ka ha na-arụ ọrụ.ha.

Site n'ụdi agwa a, anyị nwere ike isi na njikọ dị n'asụsụ Igbo kewara onwe ha n'uzọ:

- i) ndị na-ejikọ nkebiokwū na ahiriokwu na
- ii) ndị na-ejikọ sọsọ ahiriokwu.
- iii) Ndi otu nke mbụ bụ sọ otu nkejiokwu,
udaolu nke ọ bula di ala.
- iv) Ndi otu nke abụọ na-enwe karia otu nkejiokwu,
udaolu ha dikwa iche iche.

Mbuuzọ

Otu mbuuzọ di n'asusụ Igbo nke a ma ama bu **nà**. N'uzọ e siri dee ya ebe a, o nweghi ihe di iche n'etiti ya na njikọ **nà** nke anyi huru mbu. Mana ndiche ga-egosiputa onwe ya oge mbuuzọ a na-arụ ọrụ na nkebiokwu, di ka n'omuma atụ ndi a:

nà + mbà	:	O bi nà mba
nà + nkụ	:	Ọ di ná nkụ
nà + ntụ	:	Ọ dara ná ntụ
nà + Mbaise	:	O mere ná Mbaise

N'omuma atụ ndi a, mbuuzọ a bu **na** nwere udaolu elu n'ihi na mkpurukwu na-eso ya bidoro n'udaolu elu. Etu a ka ọ dikwa mgbe mkpọaha bidoro n'udaume.

nà + àla	nke odide ya bụ	n'àlà
nà + udà	nke odide ya bụ	n'udà
nà + Oká	nke odide ya bụ	n'Oká

N'omuma atụ ndi a, **nà** nwere udaolu nke nkejiokwu soje ya ji ebido. Etu a ka ọ dikwa oge mkpọaha na-eso mbuuzọ bidoro na mgbochiume:

- nà Lọji
- nà Lokoja
- nà Sokoto
- nà Sapele
- nà Kalaba

A na-akpọ nkebiokwu ndi e jiri nye omuma atụ a nkebiokwu kembuuzọ. Na nkebiokwu kembuuzọ, **nà** na-ewere udaolu bidoro na mgbochiume.

9CH (i) Ajujụ nnwale maka agumagu

- 1 Otu na ndi a abughị eworoewo:
 - a) Atilogwu
 - b) Odo
 - ch) Mmanwu
 - d) Omabe
 - e) Ijere.
- 2 Ndi na-eme 'Igodo' bu ndi...
 - a) Igbo niile
 - b) Najirja niile
 - ch) Anambara
 - d) aga Udi na Nsuka
 - e) ofesi Oshimili.
- 3 Otu na ndi a enweghi ike ichi ọzọ:
 - a) ndi amaala
 - b) ndi ọgaranya
 - ch) ndi ezigbo omume
 - d) ndi si n'ezigbo ezi na ulọ
 - e) ndi ọbia.
- 4 Ihe e ji amara ebule bu...
 - a) mpi ya
 - b) ike ya
 - ch) aji ya
 - d) anụ ya
 - e) isi ya.
- 5 Ike ebule bu...
 - a) mpi ya
 - b) ike ya
 - ch) aji ya
 - d) isi ya
 - e) ukwu ya.
- 6 Abụọ n'anụ ndi a adighi n'abụ ahụ:
 - a) aturu
 - b) ehi
 - ch) agụ
 - d) ezi
 - e) ebule.

- 7 Gini ka i chere 'Ozo' putara?
- 8 Degharĩa ahiri atọ ndi a n'olumba gi:
 a) Odo Nkwọ na-awi gi.
 b) Isi Inọ na-awi gi
 ch) Odo ukwū Ngwu na-awi gi.
- 9 Olee ihe 'opi ozala' putara?
- 10 Gini kpatara, i chere e jiri kpọọ efi na ezi aha putara ihe n'abụ a?

9CH (ii) Ajuju nnwale maka utoasusu na nsoroedide

Olee nke bu ezi okwu na ndi a:

- 11 Njiko di n'Igbo
 a) hiri nne
 b) hiri ezigbo nne
 ch) di otutu
 d) kari akari
 e) adighi otutu.
- 12 Olee njiko dabara na nkebiokwu a: ji — ede
 a) ma
 b) ka
 ch) na
 d) kamà
 e) tututu.
- 13 Olee njiko dabara n'ahirikwu a:
 — o ji ga-adọ n'ite ka o dorọ n'afọ.
 a) kari
 b) Mana
 ch) Kamà
 d) Tututu
 e) Dagaà.
- 14 Otu na njiko ndi a dapuru adapu site n'oru o na-arụ n'asusu Igbo
 a) ma
 b) tupu
 ch) kamà
 d) tututu
 e) manà.

- 15 Abuọ na njiko ndi a dapuru adapu n'oru ha na-arụ n'asusu Igbo
 a) manà
 b) ma
 ch) makà
 d) ka
 e) na.
- 16 Olee ahirikwu nke e detara na ndi a:
 a) O bi na Aba.
 b) O bi n'Abà.
 ch) O bi na Àba.
 d) O bi ná Abá.
 e) O bi na Abà.
- 17 a) O bi na Nsuka.
 b) O bi na Nsukà.
 ch) O bi n'Nsuka.
 d) O bi ná Nsuka.
 e) O bi na Nsuka.
- 18 a) O bi na Sokoto.
 b) O bi na Sokoto.
 ch) O bi n'Sokoto.
 d) O bi ná Sokoto.
 e) O bi na Sòkòtó.
- 19 Ziputa ndiche abuo di n'etiti na di ka njiko na mbuuzo
- 20 Ziputa ndiche di n'etiti njiko abuo n'Igbo, site n'oru ha.

9CH (iii) Arumaru maka udaolu

i) Olee nke e detara ma tinyetakwuo akara udaolu na ndi a?

- 21 a) ngwóngwó
 b) rígwóngwò
 ch) rígwómgó
 d) ngwóngwó
 e) ngwòngwó
- 22 a) ngwòmngò
 b) rígwòmngò
 ch) ngwòmngò
 d) ngwòmngò
 e) ngwòmngò

ii) Hoputa okwu mejuputara ilu ndi a:

- 23 Nku di na — — — na-eghere mba nri.
a) mbà
b) mbà
ch) mbá
d) mbā
e) mbá
- 24 Mmiri di na mba ka — — — na-anu.
a) mbà
b) mbà
ch) mbá
d) mbā
e) mbá
- 25 A naghị eji ututu amara njo — — —
a) áhjá
b) áhjá
ch) àhjá
d) àhjá
e) áhjà
- 26 Ukwá dara n'oriri dara n' — — — oge
a) ájò
b) ájò
ch) àjò
d) àjò
e) ájò

iii) Olee nke a tinyetara akara udaolu n'akpaalaoku ndi a:

27 a) ákú nà úkwá	29 a) ákú nà ùbá
b) àkú nà úkwá	b) ákú ná ùbá
ch) àkú nà úkwà	ch) àkú nà ùbá
d) ákú nà úkwá	d) àkú nà ùbà
e) ákú nà úkwà	e) ákú nà ùbá
-
28 a) mgbá nà ògù	30 a) àkò nà ùchè
b) mgbà nà ògù	b) ákò nà ùchè
ch) mgbá ná ògù	ch) ákò nà ùchè
d) mgbá nà ògù	d) àkò nà ùchè
e) mgbá nà ògù	e) àkò nà ùchè

9D Ederede a horo ahoro

Ndumodu

A ga-aguputa ederede a nke oma. E mecha a ga-elebanye anya na mkpurukwu na usorokwu lara iche na mbiputa ha.

NWA DRAIVA

Nwoké onye draiva ahụ gèe ntị, ya di ya ka o na-anụ olu akwa. Ebe o dina n'ime boosụ ya n'odu ugbo ala di n'obodo Bauchi, nwoke ahụ ehelite, pia toochi no nso. Lekwa ka nwata nwoke o wèrè oheru di ka ochoro pasinja kpohuru, na-ama akwa.

'Azubuike, o bu gini?' Nke buzi ezigbo akwa etiwapu n'onu nwata nwoké ahụ.

'Achoro m ila; agaghi m aruzi' 'Chei! ariri; ekwukwara m ekwu!' Onye okwo ugbo ahụ tara aka n'eze

'Bia, nwa m o bukwa ajuru m gi otutu ugboro ma i ga-aruli oru? Nke a bu ije mbu mu na gi putara, ma i chorari ilawa.'

N'olu akwa, Azubuike kwuru na oru nwa na-eso ugbo kari ya. Akpa oka, akpa akpu, nke osikapa, nke garị, na ibu arọ ndi ozo a na-asi ya buwe, gafere ike ya. O bughikwanu ma o nwere ezigbo nri eri, ma o bu ezigbo ura a na-arahu. Nke ka nke buzi na agwa nna ya, ma umunne ya na-ama ya. Ka nwata ahụ kwuru etu a, onye draiva ahụ tie mkpu:

'O! i sika na gi enweghi nne, nke gi na-enwe nna?'

Azubuike riwara nwoke ahụ ka o gbaghara ya, wee na-akowa na oso ka ya gbara n'ulo. Oge o dara n'ule, ujo abia ya na nna ya ga-etigbu ya, n'ihu na o teela ha gwawara ya kwusi igwughari okw egwu; obi ya biakwara dawa mbà ebe akwukwo di; ya mere o jiri si ka ya apu akwukwo, gaa choro oru.

'O, nwa m, i chebu na o bu n'oru ka ihe uwa di ofele; tumadi n'oru ikwo ugbo anyi a?'

Azubuike na-akowa na ihe duhierè ya uzo bu etu ya si na-echebu na umu na-esogharị ugbo ala, ndi a na-etu 'nwa draiva', no n'oke uwa oma; taa ha no Onicha, echi Kantangora, nwanne echi Makurdi, wee na-ahuzucha uwa dum. Ma, nhusianyā ya no n'ime ya kemgbe abali abuo akuzierela ya ezigbo uche.

N'odinihu, ya ga-etinyezi uchū n'akwukwo ya, ma na-egekwa ndumodu nne na nna ya.

Nkowa mkpurukwu

Ugbu a, gbalia kowachaa mkpurukwu ndi a na nghota omimi ha. E

mechaa onye o bula ga-ededa nkowa di ka onye nkuzi siri deputa ya na boodu.

OKWU	NKQWA	OKWU	NKQWA
n'odu ugbo ala		ofele	
ehelite		duhiè...uzo	
ochoo pasinja		uwà oma	
kpoheru		nhusianyā	
ariri		n'odiniihu	
ibu. arọ		tinye...uchū	
agwa... nà-àma yā		ndumodu	
obi... dawa mbà		a nà-ètu	

9E Nnyocha eserese na odide nka

Ndumodu

Leruo eserese a anya nke oma. Olee ihe ndi i huru? Gini na-eme? Gini ka i huru n'aka nri na n'aka ekpe? Gini ka i huru n'elu ya na n'okpuru ya? Detuo n'akwukwo gi ahirikwu abuo ma o bu kariya maka otu ihe ndi i huru.

I nwere ike dee ya n'usoro akuko ma o bu na nke mkparita uka. I nwekwara ike dee ya di ka leta enyi na enyi ma o bu leta i ga-edegara 'Udoka' ma o bu 'Ogene' ka e biputa ya n'aha gi. Ozo kwa, i nwekwara ike dee ya n'usoro abu ma o bu n'usoro ozo masiri gi. Mana ihe di oke mkpa bu na ihe ndi i ga-edega ga-aburiri maka ihe ndi di n'eserese a.

Fig. 9

10A Agumagu

Ndumodu

A ga-ebu uto guo akuko a.

AGU NA NWA EBULE AKO

O chetara ife ife fee	Dogholighi dogholighi
O chetara ife ife fee	Dogholighi dogholighi
Gbuisi m, gbuisi m	Hjara
Gbuisi m, gbuisi m	Hjara
Gbuisi m anu ukwu	Hjara
Gbuisi m anu nta	Hjara
Okuko nnemochie	Hjara
Yiri akwa naabo	Hjara
Egbe eburu otu	Hjara
Ugo eburu otu	Hjara
Nke di mma tughakwa ya tucha	Hjara
Nke adighi mma tughakwa ya tucha	Hjara
Ewu rie ji, ngwere na-ekwe n'isi	Hjara
Ewu erighi ji ngwere na-ekwe n'isi	Hjara
Turu onu nwoke	
Turu onu nwaanyi	
Turu ngwere onu ojoo	
Fjarim!	

O ruru otu mgbe Agu na Aturu na-eme enyi. Agu mutara otu nwa. Aturu mutakwa nke ya. Agu agwa Aturu na o kwesiri ka enyi buru oriri na onunu na onye mutara nwa o kute ka ha rie. Aturu ekwe. Agu amuta nwa, ya na Aturu erie. Aturu amuta, ya edote ya wete Nchi, ha erie. Etu a ka ha megidere tutuu Agu enwee naani otu nwa. Aturu enwee asaa. Mgbe Agu huru etu Aturu ji ghogbute ya, iwe abia ya n'obi. Ya echee etu o ga-esi gbusia umu Aturu.

Mgbe o jere na nke Aturu, ya ario ya ka o kponye ya otu nwa ka o bia gaara ya ozi. Aturu agwa ya na ya ga-agwa umu ya. O maara onye Agu bu marakwa na o naghie echere ya na umu ya echiche oma. Agu alaa, si ya na ya ga-abia echi.

Mgbe Agu lara, Aturu akpokota umu ya lee ha ule. Ya malite iju ha ajuju a n'otu n'otu. 'O bu mgbe ole ka ihe ga-eme gi, gi amara ihe?'

Etu a ka o juru ha tutu ya erute Ebule Akọ. Ebule Akọ asi ya na mgbe ihe ahụ mere, ya amatachaala ihe o ga-eme.

Mgbe Agụ biara, Aturu akporo Ebule Akọ kponye ya. Mgbe ha ruru n'ulo Agụ, n'abalị Agụ ewere uhie tee nwa ya. Ha ebido hiwe ụra. N'etiti abalị, nwa Ebule Akọ agho aghugho were nzu tee n'ihu ya, werekwa uhie tee nwa Agụ kpughaa nwa Agụ dote ebe o dina, gaa dina n'akuku ebe Agụ liwere nwa ya na mbu.

N'abalị a, mgbe Agụ putara, ya egbuo nwa ya chee na o bu nwa Aturu. Mgbe chi boro, Ebule Akọ asi ya, 'I maara na o bu nwa gi ka i gbuuru?' Ebule Akọ agbalaa, kororo nne ya ihe dum. Nne ya ewere onu nara ya. Ugbu a, Agụ ebee nnukwu akwa n'ihu na o dikwaghị nwa o nwere.

Onye o bu la ga-aguzi akuko a iji nweta isiokwu ya.

Akuko a bukwa akuko ifo. Lee okwu ndi e jiri malite akuko ifo nke a. Nke a bukwa otu uzọ e jiri amalite akuko ifo n'ala Igbo. N'ime akuko ifo a di ka n'akuko ifo ndi ozọ anyi hurula, umu anumanu bu agwa nke aka ha. Agụ, Aturu na umu ya. Nke kachasina bu na Ebule Akọ na-eme ka mmadu. Ha na-eche echiche ka mmadu. Ha na-ekwu okwu ka mmadu. Ha mekwara umu ka mmadu. Akuko a nwekwara ihe o na-akuzi, di ka akuko ifo niile.

Arumaru

I ga agbalị debaa n'akwukwo gi akuko nke onye nkuzi unu ga-edeputa na boodu.

10B Utoasusu na nsoroedide

Ngwaa

Asusu Igbo nwere ngwaa di iche iche: ngwaa mfe na ngwaa ukwu. Ka anyi were ha n'otu n'otu.

a) Ngwaa mfe:

Otuotu n'ime ngwaa di n'Igbo bu ndi nwere so naani otu nkeji - ndi a ka a na-akpo ngwaa mfe.

Omuma atu:

i)	mfinitiivu		isingwaa
	ida	:	-da
	iba	:	-ba
	ipha	:	-pha
	ikwa	:	-kwa
	ipu/ifu	:	-pu/fu
	izo	:	-zo
	ide	:	-de
	igba	:	-gba
	ikpa	:	-kpa
	ita	:	-ta
	ikwu	:	-kwu
	ifu	:	-fu
	ibu	:	-bu
	igbo	:	-gbo
	iche	:	-che
	izu	:	-zu
ii)	ije	:	-je
	iga	:	-ga
	ime	:	-me
	ikwe	:	-kwe
	ide	:	-de
	ikwu	:	-kwu
	idu	:	-du
	ikpu (iphu)	:	-kpu/-phu
	ibu/ivu	:	-bu/-vu
	iti	:	-ti
iii)	ire	:	-re
	igbu	:	-gbu
	iri	:	-ri
	inu	:	-nu
	inwe	:	-nwe

E lee anya n'isi/ogweṅgwaa ndi a, a ga-achoputa na nke o bu la n'ime ha bu otu nkejiokwu. O bu udiri ndi a ka anyi na-akpo ngwaa mfe. O bu sooso ngwaa nwere ike iwe nganiiru iji gosi mfinitiivu ya di ka anyi gosiri n'elu. E wepu nganiiru a nke udaolu ya na-adi elu, ihe foronu bu isi/ogweṅgwaa.

b) Ngwaa ukwu

Ngwaa ukwu di uzọ abụ:

i) nke mbu bu ngwaa ndi nwere isi ma o bu ogwe ngwaa mfe abụ:

imēgbu	:	-mēgbu	:	mé + gbú
itīgbu	:	-tīgbu	:	tí + gbú
ikwūgbu	:	-kwūgbu	:	kwú + gbú
imāgbu	:	-māgbu	:	má + gbú
ipiagbu	:	-piagbu	:	pia + gbú
idābà	:	-dābà	:	dà + bà
iwūdà	:	-wūdà	:	wu + dà
ihēfụ	:	-hēfụ	:	hé + fụ
iwēbà	:	-wēbà	:	wè + bà
izọbà	:	-zọbà	:	zọ + bà
igbūdà	:	-gbūdà	:	gbú + dà
imēfù	:	-mēfù	:	mé + fù
igāfù	:	-gāfù	:	gá + fụ

ii) Ngwaa ukwu nwekwara ike ibu ngwaa na nsonaazu mgbatị di ka omuma atụ ndi a na-egosị:

	isingwaa	nsonaazu	mgbatị
inwēte	: -nwé +	= te	
iguta	: -gu +	= ta	
imēwe	:		
ibàtā	: -bā +	= ta	
idàtā	: -dā +	= ta	
igbūtù	: -gbu +	= tū	
iwētù	: -wè +	= tū	

ch) Ngwaa kenkeji abụ

E wetuo ndi a, Igbo nwere udiri ngwaa ozọ; ngwaa ndi di n'otu a na-enwe nkeji abụ, ma e nweghi ike ikpo ha isi ngwaa abụ, ma o bu isi ngwaa + nsonaazu mgbatị. Onuogu ha ebughi ibu n'asusu Igbo, Ufodu ha bu ndi a:

ikèlè	:	-kèlè
idīnà	:	-dīnà

irāhụ	:	-ráhụ
igùzò	:	-gùzó
itūkwù	:	-tūkwù

A na-atu anya na onye o bu la ga-echeputa udiri ngwaa ndi a n'olu ya.

Ihe kwesiri nghota bu na omuma atụ niile di ebe a bucha ngwaa. Ha niile na-akpa agwa di ka ngwaa. So ihe di iche bu nkeji ole nke o bu la nwere. Nke ozọ kwa, ndi nwere nkeji abụ dikwa iche n'onwe ha n'ihi na ufodu nwere isi/ogwengwaa abụ, ebe ndi ozọ nwere otu na nsonaazu mgbatị Nkenụdi nke (ch) bu ngwaa nke isi ya na-enwe nkeji abụ oge niile.

Ka anyi gosi ha n'ahiriokwu:

Umụaka	na-ada	ada.
Umụaka	dara	ada.
Umụaka	adaala	ada.

Anụ ahụ ga-ekhwu ekhwu.
Anụ ahụ khwuru ekhwu.
Anụ ahụ ekhwuela ekhwu.

Ndi mmadu na-emegbu ibe ha.
Ndi mmadu megburu ibe ha.
Ndi mmadu emegbuole ibe ha.

Nwoke ahụ na-enwete nnukwu ego.
Nwoke ahụ nwetere nnukwu ego.
Nwoke ahụ enwetele nnukwu ego.

O na-ekele ndi obia.
O kelere ndi obia.
Ogu ekeleke ndi obia.

Jèe n'ogè!
Nụọ yā n'ututu!
Phịagbuo ya n'aphiphia!
Webā efere ndi ahụ niile!
Mèchaa ihe niile i kwèsiri imē.
Kèlee onye o bu la.

Site n'omuma atụ ndi a, o were anya na ngwaa bu ngwaa n'agbanyeghi ndoko ya. Ya bu ma o nwere otu nkeji ma o bu abụ, ma o nwere otu isingwaa ma o bu abụ were gawazia.

10CH (i) Ajuju nkwale maka agumagu

- 1 Anumanu ziputara na o nwere uche karichaa n'akuko a bu
- 2 Olee ihe jikoro Agụ na Aturu?
- 3 Gini bu isiokwu akuko a?
- 4 Olee etu Aturu siri ghogbuo Agụ?
- 5 Umụ Agụ a na-erighi eri bu...
 - a) asaa
 - b) abuo
 - c) otu
 - d) ha dum
 - e) atọ
- 6 Mgbe Agụ jiri gbuo nwaanyi ya bu...
 - a) n'utu
 - b) mgbe na o maghi
 - c) mgbe aguu na-agu ya
 - d) n'abali
 - e) n'anyasi
- 7 Gini mere echiche Agụ jiri ma afo n'ala?
- 8 Gini ka akuko a na-akuzi?
- 9 Gini bu isiokwu puru iche e jiri malita akuko a?
- 10 Ziputa ihe ndi masiri gi maka akuko ifo a.

10CH (ii) Ajuju nkwale maka utasusu na nsoroedide

- 11 Deputa ngwaa nkeji abuo di n'olu gi nke na-adighi ebe a.
- 12 Otu ihe e jiri mara ngwaa bu na nke o bula na-ewe nganiiru
- 13 A na-akpo ya nganiiru
- 14 Udaolu ya bu udaolu
- 15 E wepu nganiiru, ihe foronu bu

16 Igbo nwere udiri ngwaa

17 Ha bu i)

ii)

- 18 Kedu nke na-abughị ezi okwu na ndi a:
 - a) Ngwaa mfe nwere so otu isi ngwaa
 - b) Ngwaa ukwu nwere ike inwe isi ngwaa abuo
 - c) Otu isi ngwaa na nsonaazu mgbatị
 - d) Ngwaa mfe di iche na ngwaa ukwu
 - e) O nweghi ihe di iche na ngwaa ukwu na nke nkeji abuo.
- 19 Kedu nke na-abughị ngwaa ukwu na ndi a?
 - a) megbu
 - b) weda
 - c) kela
 - d) mipu
 - e) guta.
- 20 Kedu nke bu ngwaa nkeji abuo na ndi a?
 - a) rahu
 - b) bido
 - c) jedo
 - d) mete
 - e) richa.
- 21 Kedu nke na-abughị ezi okwu n'ime ndi a?
 - a) Ngwaa ukwu na ngwaa nkeji abuo nwere nkeji abuo.
 - b) Nke o bula na-ewe nganiiru mfinitiivu
 - c) Nke o bula na-ewe mgbakwunye ngosi oge
 - d) E nwere ike ikega ngwaa nkeji abuo uzọ abuo: isingwaa na nsonaazu mgbatị
 - e)
- 22 Ihe ozo e jiri mara ngwaa nkeji abuo bu na...
 - a) ha di nnukwu
 - b) ha adighi nnukwu
 - c) ha anaghi akpa agwa di ka ngwaa ndi ozo
 - d) ha anaghi ewe nganiiru mfinitiivu
 - e) o nweghi nke bu ezi okwu na ndi a.
- 23 Ihe e ji akpo ngwaa nkeji abuo udiri aha a bu na:
 - a) O nwere nkeji abuo di ka ngwaa ukwu.

- b) O na-adi n'udi nkeji abuo oge niile, ma e nweghi ike ikega ha ka isi ngwaa na nsonaazu.
- ch) O nwere mpụtara puru iche.
- d) O nwere mkpuru abidiji di iche.
- e) O nweghi nke bu ezi okwu n'ime ha dum.

10CH (iii) Arumaru maka ụdaolu

- 24 Olee nke bu ajuru na ndi a?
 - a) O bu nwaanyi.
 - b) O bu nwaanyi.
 - ch) O bu nwaanyi.
 - d) O bu nwaanyi.
 - e) O bu nwaanyi.
- 25 a) O di mmā.
 - b) O di mmā.
 - ch) O di mmā.
 - d) O di mmā.
 - e) O di mmā.
- 26 Olee nke bu nkwe na ndi a?
 - a) O di mmā
 - b) O dighi mmā
 - ch) O di mmā.
 - d) O di mmā.
 - e) O di mmā.
- 27 a) O bu nwaanyi.
 - b) O bu nwaanyi.
 - ch) O bu nwaanyi.
 - d) O bu nwaanyi.
 - e) O bu nwaanyi.
- 28 O lee nke bu aha nnukwu mmiri bu kwa aha Steet
 - a) Imo
 - b) Imo
 - ch) Imo
 - d) Imo
 - e) Imo

- 29 Olee nke na-eme juputa akpaalaokwu ndi a:
 - nta na
 - a) Imo
 - b) Imo
 - ch) Imo
 - d) Imo
 - e) Imo
- 30 na imo
 - a) Ita
 - b) Ita
 - ch) Ita
 - d) Ita
 - e) Ita
- 31 Okwu na
 - a) Uka
 - b) Uka
 - ch) Uka
 - d) Uka
 - e) Uka
- 32 na ulo
 - a) Ezi
 - b) Ezi
 - ch) Ezi
 - d) Ezi
 - e) Ezi
- 33 na njo
 - a) mmā
 - b) mmā
 - ch) mmā
 - d) mmā
 - e) mmā

10D Ederede a hoṛo ahọ

Ndumọdụ

A ga-aguputa ederede a ka a nụ ya nke oma. E mecha, a ga-elebanye anya na mkpuruokwu na usorokwu ndi lara ichi na mbiputa ha.

ÑJEM NLETA N'ULO OGWU

Onye ahụ ya zùrù òkè kwèsiri n'ututu o bula, ka o na-aturu chi ya mmamma. Njem nleta ndi otu oru ebere skuul jere mepere anya ha banyere otutu oria na ahụ mgbu, na-adakwasị mmadu ufodu.

Ihe mbu ndi otu oru ebere zutere bu mmadu ndi e sihu n'ugbo ambulansi na-ebuga. Mkpu na akwa ana-ahio, obara ana-ehu ka mmiri, ndi dokita na ndi noosu ana-agbaghari n'etiti ndi ahụ a si nwere ihe mberede okporo uzọ; umu akwukwo bjara nleta sokwara ruwa oru ebere di ichi ichi, na-enyere ndi ahụ meruru ahụ aka.

Ulo ozọ ndi klaasi bara bu ebe otutu ndi oria dina. Onye noosu na-edu ha kwara na ufodu ndi ahụ na-aria ibi, ufodu, ahụ oku na azuzu; ufodu bukwani ndi a wara afo, ma ndi ozọ buru ndi a na-agwo oku gbara ha. Onye noosu rukwara ha aka n'otu ulo a ruru ichi, wee na-agwa ha na o bu ebe a na-elekota ndi nwere oria na-efe efe, di ka ikpèchù, ukwara ntà, anya odo, na ndi ozọ. Tupu ndi otu oru ebere ahapụ wodu ndi oria ahụ, ha kwesiri n'otutu akwa, na-akasi ndi oria obi, ma na-ekpekwa ha ekpere.

Akwa umaka gosiri na ndi klaasi eruola n'ulo ebe ndi muru nwa ohuru no. Ha gaghari, na-eleta ndi nwaanyi ahụ, ma soro ha na-ekele Chukwu n'etu o siri nyere ha aka imuputa umu ha n'udo. Ma, ihu ndi klaasi gbachuru oge onye noosu gosiri ha umu ntakiri abuo na-enwezighi nne, ma o bu nna. Otu nwatakiri bu nke nne ya wuru oge o na-amuya; na nke ozọ bu nke nwa agboghọ muru ya, ruru ala hapu ya n'ulo ogwu, rie mbombo. Otu ndi oru ebere roro Chukwu ka o buruzie onye ndu umaka ahụ; ha nyekwara ha onyinye ufodu, ma kwe kwà ibi na-eleta ha, kwa mgbe, kwa mgbe.

Ka ndi klaasi na-ahapụ ulo ogwu, na ngwucha njem nleta ha, o nwezighi nke n'ime ha onu okwu di. Onye o bula agbakwa aka n'obi, kpuru ukwu, na-ala.

Nkwa mkpuruokwu

Ugbu a nwa akwukwo o bula ga-agbali ikwa nghota mkpuruokwu

ndi a ka ha siri di n'ederede a. E mecha onye o bula ga-edeba nkwa di ka onye nkuzi siri deputa ya na bodu.

OKWU	NKWA	OKWU	NKWA
zùrù òkè		oria na-efe efe	
na-atu... mmamma		ikpèchù	
njem nleta		ukwara ntà	
òtù oru ebere		anya odo	
ihe mberede		wodu	
ibi		ruru ala	
azuzu		rie mbombo	
ndi a wara afo		kwe kwà	

11B Ụtọasụsụ na nsoroedide

Nnyemaka ngwaa

Dị ka anyị siri nwe ngwaa, etu ahụ ka anyị siri nweekwa nnyemaka ngwaa. Kama o nwere ihe dị iche n'etiti ngwaa na nnyemaka ngwaa: nnyemaka ngwa enweghị ike ibụ sọ naanị ngwaa dị n'ahiriokwu, ọ na-achọ ngwaa ọzọ iji mezuo onwe ya. Ọ bụ n'ihị nke a ka e ji akpọ ya nnyemaka ngwaa. Mana ngwaa achọghị nnyemaka ngwaa ọzọ n'ahiriokwu. Ya bụ ngwaa zuru òkè ebe nnyemaka ngwaa ezughị òkè. Ihe dị iche ndị ọzọ bụ nke a:

- nnyemaka ngwaa na nsonaazụ mgbatị anaghị agakọ
- mgbakwụnye kengosi oge ọ bụla na ngwaa na-agakọ mana ọ bụ ụfọdụ n'ime ha na nnyemaka ngwaa na-agakọ
- nnyemaka ngwaa na-ewe nsokwụnye dị ka ngwaa na-eme
- ọnụọgụ nnyemaka ngwaa dị n'Igbo adighị nnukwu, ha dị sọ naanị isii: -na, -ga, -ji, -dị, -ka
- -ma

Ngwanụ ka anyị were ha meputa ahiriokwu:

- 1) **-na** (Igbo Izugbe)
Ndi Igbo na-anabata ndi ọbja.
Ndi Igbo nara/nabu egbu ejima n'oge ochie.
Ndi Igbo anaghị - ajụ nwaanyị na nwa.
- 2) **-ga** (Igbo Izugbe)
Anyị ga-eme ya n'ụtụtụ.
Anyị garaneme ya n'ụtụtụ.
Anyị agaghị eme ya n'ụtụtụ.
- 3) **-ji** (Owere, Mbaise)
Ndi ebe ahụ ji-akpụ ụzụ.
Ndi ebe ahụ jiri akpụ ụzụ.
- 4) **-dị** (Ọnicha, Oshimili)
Ọ dị iri ji.
Ọ dịrị iri ji.
Ọ dị-eri ji.
- 5) **-ka** (Ọnicha)
Fa aka-ejego.
Fa akarọ (e)mesi.
Fa aka-emesirọ.
- 6) **-ma** (Ọnicha)
Ọ mā-abia.

Site nọmuma atụ a, anyị ga-ahụ na nnyemaka ngwaa na-esekpụ mmejuputa ngwaa nke na-eji nganiiru e ma-ọ bụ a- ebido. Oge ụfọdụ (n'olu Ngwa, Mbaise na Owere) i-/i- na-ebidokwa mmejuputa ngwaa. N'odide Igbo a na-etinye akara ùhiè (-) n'etiti nnyemaka ngwaa na mmekangwaa ma ọ hụrụ na nnyemaka ngwaa enweghị nsokwụnye ma ọ bụ mgbakwụnye ọ bụla

Ọ na-eje.

Ọ ga-abia.

mana Ọ naghị abia.

Ọ gaghị abia.

Ọ nà-àla mmānya.

Ọ dị-ala mmanya.

Ọmuma atụ:

Ndi bē fa nà-èzu orī.

Ndi be fa adi-èzu ori.

Nnyemaka ngwaa bụ -ji si n'olu Mbaise na Owere. Etu **na** na **dị** si arụ ọrụ, n'olu Ọnicha, ka **ji** si arụ ọrụ sọ n'ahiriokwu; Ma a bia n'ahirinju, **na** anọchite anya ya:

Ọmuma atụ:

Eji hà ème nshī.

Anaghị eji ha ème nshī.

Nnyemaka abụọ nweere ọnọdụ n'Igbo bụ **na** na **ga**.

Ha abụọ bụ ozuruigboonụ:

a) **-na** na-egosị ihe na-eme eme ugbo a:

Ọ nà-èri ihē (ugbu à).

Ọ na-ekwu okwu (kịtáà).

N'olu Mbaise na Owere, nsonaazụ na-arụ ọrụ a:

Ọ rīghe/rīga/anụ

Ọ kwùghè/kwùgà/okwu

-na na-egosikwa ihe mmadụ na-eme dị ka agwa ya, aka ọrụ ma ọ bụ ihe e jiri mara ya.

Ọgù nà-ère ahīā

Ibè na-àkpụ ụzụ.

Ọ nà-àrụ ọrụ goomēntị

b) **-na** na-egosị ndiniihu ya bụ ihe ga-eme eme, ma **na** na-arụ ọrụ abụọ:

11CH (i) Ajujụ nnwale maka agụmagụ

- 1 Abụ a bụ abụ — — — — (ugbu a; ọdinaala)
- 2 Abụ a nwere stanza
 - a) iri na asato
 - b) ise
 - ch) anọ
 - d) abụọ
 - e) hiri nne.
- 3 Otu n'ihe ndị a esoghị n'ihe e ji eto Chineke
 - a) obi ebere ya
 - b) mma ahụ ya
 - ch) nnukwu ikē ya
 - d) nsọ ọ di
 - e) o nyere ndị mmadụ ọtutụ ngozi.
- 4 Ndịiche abụọ di n'abụ ọdinaala na abụ ugbu a bụ...
- 5 Isiokwu nkwekọrịta abụ a bụ...
- 6 Isiokwu stanza nke mbụ n'abụ a bụ...
- 7 Isiokwu stanza nke abụọ bụ...
- 8 Isiokwu stanza nke atọ bụ...
- 9 Isiokwu stanza nke anọ bụ...
- 10 Gịnị ka okwu ndị a pụtara:
 - a) ndudugandụ
 - b) mgbe ebighị ebi.

11CH (ii) Ajujụ nnwale maka utoasusụ na nsoroedide

11. Nnyemaka agwaa e depụtara n'ebe a di ...
- 12 Ha bụ -----
- 13 N'olu gị, kedụ nnyemaka ngwaa nochitere anya ndị a?
-nà [redacted]
-gà [redacted]
- 14 Ihe na-eso nnyemaka ngwaa bụ: [redacted]

- 15 O na-eji [redacted] ebido.
- 16 O nwekwara ike iji [redacted] bido.
- 17 Kedụ nke bụ ezi okwu na ndị a?
N'Igbo Izugbe nnyemaka ngwaa
 - a) na-ewe mgbakwunye ngosi oge niile
 - b) anaghị ewe mgbakwunye ngosi oge ọ bụla
 - ch) na-ewe sọ naani = ra
 - d) na-ewe sọ naani = gbi
 - e) na-ewe = ra na = gbi.
- 18 Nnyemaka ngwaa
 - a) anaghị ewe ụfọdụ nsonaazụ mgbatị
 - b) na-ewe nsonaazụ mgbatị
 - ch) na-ewe ụfọdụ nsonaazụ mgbatị
 - d) anaghị ewe nsonaazụ mgbatị ọ bụla
 - e) o nweghị nke bụ ezi okwu n'ime ha dum.
- 19 Ihe na-eso nnyemaka ngwaa bụ...
 - a) mkpọhà
 - b) nkwuwa
 - ch) mmejuputa ngwaa
 - d) ngwaa ọzọ
 - e) nkwaahà.
- 20 N'Igbo Izugbe,
 - a) ọ bụ mmekangwaa na-ewe mgbakwunye ngosi oge
 - b) ọ bụ nnyemaka ngwa na-ewe mgbakwunye ngosi oge
 - ch) ma ngwaa ma mmekangwaa na-ewe mgbakwunye ngosi oge
 - d) o nweghị nke n'ime ha abụọ nwere ike iwe mgbakwunye ngosi oge
 - e) o nweghị nke bụ ezi okwu na ha dum.
- 21 A bịa n'olu Onicha
 - a) ọ bụ sọsọ nnyemaka ngwaa nwere ike iwe mgbakwunye ngosi oge
 - b) ọ bụ sọsọ mmekangwaa nwere ike iwe mgbakwunye ngosi oge
 - ch) o nweghị nke nwere ike iwe ha
 - d) ma nnyemaka ngwaa ma mmekangwaa nwere ike iwe mgbakwunye ngosi oge
 - e) o nweghị nke bụ ezi okwu n'ime ha dum.

- 22 Kedụ nke na-abughị ezi okwu na ndị a?
 a) **na** na **ga** bụ nnyemaka ngwaa zuru Igbo ọny
 b) **ji** na-adikarị n'olu Mbaise na Owere
 ch) n'olu Onicha **na** na-arụ ọrụ n'ahịrịnkwe ebe **dị** na-arụ n'ahịrịnjụ
 d) n'olu Mbaise na Owere nsonaazụ -ghe/-gha ma ọ bụ -ga na-arụ ótù ọrụ
 e) E wetue ndị a, o nweghị nnyemaka ngwaa ndị ọzọ dị n'Igbo.

11CH (iii) Arụmarụ maka ụdaolu

- 23 Olee okwu ụda ya pụrụ iche na ndị a:
 a) ego
 b) ero
 ch) azụ
 d) ebi
 e) ebo
- 24 a) àgìdì
 b) èkèlé
 ch) òmùmá
 d) òtìto
 e) ùtútù
- 25 Olee okwu nke ntugharị ya n'Igbo pụrụ iche n'ụda na ndị a:
 a) 'fish'
 b) 'house'
 ch) 'road'
 d) 'face'
 e) 'cloth'
- 26 a) 'rat'
 b) 'pomade'
 ch) 'beans'
 d) 'examination'
 e) 'pear'
- 27 a) 'jaw'
 b) 'ground'
 ch) 'bag'
 d) 'bed'
 e) 'fish'

- 28 a) 'to cook'
 b) 'to see'
 ch) 'to say'
 d) 'to sweep'
 e) 'to eat'
- 29 a) 'to learn'
 b) 'to cry'
 ch) 'to peep into'
 d) 'to go out'
 e) 'to stalk (a prey)'

Hazie okwu ndị a ka nke ya na ibe ya na pụtara otu ihè na A na B nọkọọ ọny.

	A	B
30	àkwá	òfú ma ọ bụ ònaā
31	ótù	ihe jikoro mmadu ole na ole
32	ngá	ihe a na-etu n'ahụ
33	òtù	ihe a na-ebeputa n'anya
34	ngà	ihe a na-achuru ndi mmuo
35	ákwá	ihe a na-ahụ n'ala
36	ájā	nnunu ohia di ka okuko
37	àjà	ihe di na mkpisi aka/ukwu anumanu
38	mbò	ulo mkporo
39	mbó	igbasi ike
40	òkwá	ebe
41	òkwà	ihe okuko na-eyi
42	ákwà	onodu

11D Ederede a hōrō ahō

Ndumōdụ

A ga-aguputa ederede a ka a nū ya nke oma. E mecha, a ga-elebanye anya na mkpuruokwu na usorookwu ndi lara iche na mbiputa ha.

ATURU MURU EBULE

N'ubi Maazi Okoorie ubochi ahụ, **mmadu ana-aba kirikiri**. Ndi ana-egbu **nkwu**, ndi ana-egwuputa ji, ndi **ana-abu** akpu. Oriaku ya bu Ojiugo, na **ndi inyom** ufodu biara inyere ha aka ketara igbuputa **ike ugu**, **ike ahuru**, na-aghoputa ose na okwuru. Mmadu dum na-arusi oru ike, maka n'ehie ya, ndi ministri na-ahu maka oru ubi ga-abia nlele n'ubi Maazi Okoorie. a si na onye a huru ezigbo ihe ndi o rupertara n'oge owuwe ihe ubi a, ga-eketa okè **n'ego** nnyemaka ndi goomentị na-akwado inye ndi oru ubi.

O bu n'ihie nke a ka Maazi Okoorie ji **na-akwa ariri** na umu ya bu Ugochukwu na Uba na-amighari n'ime ubi, kari isoro ndi ozọ na-aru. N'olu iwē, ya akpopta ha ebe ha na-achoghari **utu** na ihe ndi ozọ ga-abà ha n'onu, wee kēnye ha oru iga haziwe ihe ndi a rupertara di n'ime **mgbala**.

Oge na-adighi anya, ugbo ala ebute ndi ministri ahụ a na-eche. Maazi Okoorie bu uzọ dugharichaa ha na mpaghara ubi ya dum, ma na-akowara ha nsogbu na mkpa ufodu ya na-enwe. Ugbo a, lezie ka Maazi Okoorie na-edute ha na mgbala, ebe ha ga-elele ihe dum a rupertara n'ubi ya. Ma, gini chere ha ihu? Otu agbadagba ulo e jiri ji, ede, na ihe ubi ndi ozọ wee mebe! A haziela **ikpo ji**, ikpo ede, akpu, na okà, n'usoro, n'usoro, were ha ruputa ulo. N'ime ya bu ulo ka e **hiweziri nkwu ike ugu, okwuru, ose na ihe ndi ozọ, n'uzo di iche iche - ufodu okirikiri, ufodu akalaka, ufodu uhiè**. Maazi Okoorie tiwera mkpu, na umu ya aruola oru ofekè, ma tinyere ya na o teela aka ya maara na di ka **aturu muru ebule**, na ya gbà aka nwā. Ma ndi Ministri ahụ si ya ekwuzila etu ahụ, n'ihie na **afọ juru** ha n'ihie ha huru; nke ka nke bu na udi nhazi ahụ e mere nyere ha nnukwu obi utu, nke bu na ha ga-esere ulo ji na ede ahụ foto, ma nyekwa umuakā **kpara nka** ahụ onyinye puru ichè. O bu oge ahụ Ugochukwu na Uba si n'azu mgbala ebe ha zoro, wee nyoputa isi. Maazi Okoorie elee ha anya, ma o maghizi ka o ga-abara ha mba, ka o ga-èlewa hā anya.

Nkwa mkpuruokwu

Ugbo a, gbalia kowachaa mkpuruokwu ndi a na nghota omimi ha. E

mecha onye o bu ga-ededa nkwa di ka onye nkuzi siri deputa ya na boodu

OKWU	NKWA	OKWU	NKWA
mgbala		mmadu ana-aba kirikiri	
ikpo ji		nkwu	
hiweziri		gwuputa ji	
okirikiri		ana-abu akpu	
akalaka		ndi inyom	
uhiè		oriaku	
ofekè		ike ugu	
aturu		oge owuwe ihe ubi	
ebule		ego nnyemaka	
afọ juru ha		na-akwa ariri	
kpara nka		utu	
onyinye			

Anyị **anụla** na ha **ga-abịa** ma e **mechaa**.

Mgbe ndị mmadụ **chere** na ahịa **esula**, onye ọ bụla **ebido** gbawa ọsọ.

Kama ụmụ akwụkwọ **ga-anọdụ** ala **gụwa** akwụkwọ, ha **ana-eme** ngaghari iwe, **achọ** onye ha **ga-emeru** ahụ.

I leroo anya ala n'omuma atụ ndị a, **i ga-achọputa** ihe kpatara e ji akpọ ahiriokwu ndị a ahiriükwù: ahiriokwu niile di na nke ọ bụla mere ha adi ka ùkwù ahiriokwu. O nweghi nke ọ bụla na-enweghi ihe ruru isiahiri atọ, **ngwaa atọ** ma ọ bukwa karia. Udiri ahiriokwu di iche iche di n'ime nke ọ bụla. Ọ bụ njirimara ndi a mere e ji akpọ ha ahiriükwù.

d) **Ahirimburuna:** Udiri ahiriokwu a bu etu asusu Igbo si egosi ihe nwere ike ime ma ihe ozọ mee.

Omuma atụ:

Ya **bja**, anyi **emezie**.

Mmiri **zoo**, e **bido** iko ugbo.

Ya **gwu**, gi **agwa** m.

Onye **mere** 'espo' a **chupu** ya n'ulo akwukwo.

Onwa **tiwe**, ije **agwa** agadi.

E lee anya n'omuma atụ ndi a, anyi ga-ahụ na ahiriokwu nke ọ bụla kere onwe ya ụzọ abụọ: ahiriokwu nke mbu na-ekwuputa ihe a na-atụ anya ya, nke abụọ akaa ihe **ga-eso** ma ihe ahụ mee. E nwere ike ikpọ nke mbu ahirimbuzo, kpọ nke abụọ ahiri ndaputara.

e) **Ahirinkwugba:** Udiri ahiriokwu nke a bu nke njiko na-arụ ọrụ na ya. Njiko ndi nke a metutara bu ndi a:

nà, mà, kà

omuma atụ:

Okeke **na** Okofo nọ n'ulo.

Ndi nwoke **na** ndi nwaanyi **ga-anọ** ihe.

Okwu na ụka **adighi** mma.

Ma nwoke **ma** nwaanyi **ga-aputa**.

Ma na ndu **ma** n'onwu, akwukwo m ebe m kwu

Ma n'ihu Chukwu **ma** n'ihu mmadu ihe o mere di mma.

Ọ mara mma ahụ, **mà/mànà** agwa ya adighi mma.

Anyi chechara ha, **ma/mànà** ha abiaghi.

Ndi mba ahụ ehighi nne, **mànà** ha na-akpa ike.

O nwekwara udiri ahiriokwu ozọ ebe a na-ahukwa **mà**

omuma atụ:

Unu ga-ejisi ike jee, **mà** ha kpọ unu.

Unu kpọ ndi okenye, **mà** okwu sie ike.

Nwata ahụ ga-ebe akwa, **mà** ya tete.

Ma ahiriokwu ndi a abughi ahirinkugba.

f) **Ahirinkwusa:** Ahirinkwusa bu udiri na-akpo ihe aha ma ọ bu kowaa ya, di ka ndi a:

Ogu jere ụka.

Ndu di mkpa.

O kwuru ihe bara uru.

Ọ noghi ya.

Unu ga anu na o nweghi ihe di iche na ndi a na ahirimfe.

g) **Ahiriajuju:** Ma n'akuku ozọ, ma ahiriokwu akowaghi ihe, ọ juo ajuju maka ihe. Ihe nke a putara bu asusu ọ bula nwere ụzọ e si aju ajuju, di ka omuma atụ ndi a sojenu.

I je ahia?

Unu **nà-ekwu** ezi okwu?

Ihe ahụ ò **mèrè** ème?

Ọ di ndu ka ọ nwuru anwu?

Udiri ajuju ozọ anyi nwere ike ilebatu anya ebe a bu ndi na-enwe mkporokwu njuajuju na ha di ka:

Gini mere?

I mere gini?

Onye nọ n'ulo?

I je n'olee?

Unu mere onaa/olia?

Anyi enweghi ohere itulemacha udiri di iche iche n'Igbo na lesin a. Ihe di mkpa bu ime ka unu mata na nkenudị ọ bula nwere otutu ihe anyi kwesiri imu maka ya.

12CH (i) Ajụjụ nnwale maka agụmagụ

- 1 Agwụgwa bụ otu — — — — agụmagụ ọdịnaala Igbo
 - a) akụkọ
 - b) nkenụdị
 - ch) obere
 - d) nkenke
 - e) ụdị.
- 2 Olee ihe ụnyụ na-akpọ agwụgwa na mba ụnyụ?
- 3 Depụta ajụjụ na azịza agwụgwa ise i maara.
- 4 Olee etu ụnyụ si amalite agwụgwa na mba ụnyụ?
Gbalja chọpụta azịza agwụgwa ndị a:
- 5 Ihe kpuru okpu nọrọ n'ọhịa
- 6 Ihe kuuru nkume rígoro n'elu
- 7 Ihe e tuteghi etute di anọ.
- 8 Akụ nwata na-agba ya anya mmiri.
- 9 Ihe di n'ụlọ nne gi,
Ọ naghị ama ebu,
Ọ naghị ere ure.
- 10 Ụmụnne naabọ bi n'otu ụlọ
Ma ha adighi ahụ onwe ha anya.

12CH (ii) Ajụjụ nnwale maka utoasusu na nsoroedide

- 11 Ụdị ahiriokwu ndi a korọ maka ha na yunit a di
- 12 Ha bu ndi a: i) — vii).
- 13 Ahirimfe bu ahiriokwu nwere
- 14 Ahirinha bu ahiriokwu nwere ngwaa abụọ nke otu n'ime nọ
— — — — nke ọzọ.
- 15 N'uzọ ọzọ otu n'ime ngwaa ndi a na-adị na
- 16 Kedụ ihe di iche n'ahiriñhà na nke ùkwù?
- 17 Ahirimburuna na-enwe
- 18 Akụkụ nke mbụ bu ahiriokwu nke na-ekwu

- 19 Nke abụọ bu nke na-ekwu ihe ga-adaputa ma ihe a aturu anya ya mee.
- 20 E nwere ike ikpo ha abụọ
 - i)
 - ii)
- 21 Ahirinkwugba na-egosi ahiri nwere
- 22 Atọ n'ime njikọ ndi a bu
 - i)
 - ii)
 - iii)
- 23 Ahirinkwusa di iche n'ahirijaju n'ihi na nke mbu ihe, ebe nke abụọ
- 24 Ahirijaju di uzọ abụọ
 - i) nke na-enwe
 - ii) na nke.
- 25 Omuma atụ nke mbu bu...
- 26 Omuma atụ nke abụọ aburu...

12CH (iii) Arụmaru maka ụdaolu

- 27 Olee nke e tinerara akara ụdaolu na ndi a:
 - a) Nájiríá
 - b) Nàjiríà
 - ch) Nájiríà
 - d) Nàjiríà
 - e) Nàjiríà
- 28 a) ụmụ nwòké
b) ụmụ nwókè

- ch) ụmụ nwókè
d) ụmụ nwókè
e) ụmụ nwókè
- 29 a) ụlọ anyị
b) ụlọ anyị
ch) ụlọ anyị
d) ụlọ anyị
e) ụlọ anyị
- 30 a) ísì òké
b) ísì òké
ch) ísì òké
d) ísì òké
e) ísì òké
- 31 a) égó ụgụ
b) égó ụgụ
ch) égō ụgụ
d) égō ụgụ
e) égó ụgụ
- 32 Olee nke pụtara ọnụọgụnkè na ndị a:
a) ụlọ átò
b) ụlọ ātò
ch) ụlọ àtò
d) ụlọ ātò
e) ụlọ átò
- 33 a) ụlọ ānò
b) ụlọ ànò
ch) ụlọ ànò
d) ụlọ ànò
e) ụlọ ánò
- 34 a) ázù àtò
b) ázū ātò
ch) àzú àtò
d) ázū àtò
e) ázù ātò
- 35 Olee nke pụtara nọmbausoro na ndị a:
a) ụlọ átò
b) ụlọ ātò
ch) ụlọ àtò
d) ụlọ ātò
e) ụlọ átò
- 36 a) ụlọ ānò
b) ụlọ ànò
ch) ụlọ ànò
d) ụlọ ànò
e) ụlọ ánò

12D Ederede a hōrō àhọ

Ndumọdu

A ga-agụpụta ederede a ka a nụ ya nke ọma. E mechara, a ga-elebanye anya na mkpụrụokwu na usorokwu ndị lara iche na mbipụta ha.

MGBE ANYỊ NA-AGBA NKWA

Ọ ga-ete aka tupu ndị ezi na ụlọ Nkeiru ha echefuo egwu nna ha ochie tere ụbọchị a na-eme **mmemme ncheta ọmụmụ** Nkeiru. **N'èhihie** ụbọchị ahụ, ọtụtụ ụmụ okoroobia na ụmụ agboghobia gbakoro, isoro Nkeiru na ndị enyi ya **nà-ayorị egwu ọgbara ọhụrụ** a, nke a nà-akpo disko. N'otu akụkụ, nna Nkeiru, nna ha ochie b́ara ezumike n'ụlọ ha, na ndị agbata obi ha ụfọdu nkwanyụ, na-anụ mmanya, ma na-ekiri ndị na-agba egwu.

Mgbe na-adighi anya, oriri adaa. Onye ọ b́la hapugodu egwu, b́a iwere nke ọ na-eri n'ime nri nne Nkeiru buputara - **osikapa jolof, agwa**, anụ okukọ, azụ e ghere ọghe, ọgedè, **achicha, àhụkere** na ndị ọzọ. Etu a kwa ka e buputara mmanya di iche iche a ga-eji wudà nri ahụ.

Ụda egwu rekodu kpoghachiri mmadi, dum n'ogbo egwu. Ebe ha rijucharaa afo, ike diji ha **igweriwe** ukpa egwu di iche iche. Nkeiru na nwanne ya nwoke Obiora sokwara nyogowa egwu ụfodu, yichara nke ndi Amerika a na-ahụ na televishon. Ochi tovara ụfodu ndi okenye ahụ nọ **n'uso** na-ekiri ha. Ma nna ochie Nkeiru **fufere n'isi**, na-asị na ụmụaka ugbu a amaghizikwa agba egwu. Ya debe lko mmanya ya, bilie, feghariwa ukwu na aka, **na-enom** egwu ahụ ndi okorobia na-agba. Ezigbo ochi eburu ndi ya na ha nọ. Nnaochie Nkeiru ajwa ha:

'Ngwanu, ihe a, ọ bu ya bu egwu?

Mgbe anyi na-agba **nkwa**, ukwu ga-eru onye ọ b́la ala, ahụ onye ahụ na-emeghari ka nke **eruru**, onye ahụ tinyere onwe ya nganga, **na-eseri egwu**: sèkè, gharam; sèkè, gharam.'

Ka nnaochie Nkeiru na-agba egwu ahụ, ndi ya na ha nọ kwewere ya egwu, ma na-akụ aka dabara n'usoro; sekem, gharam; sekem, gharam. Oge na-adighi anya, ụmụ okorobia hapuru egwu nke ha, b́a gbaa nnaochie Nkeiru okirikiri, ma sorokwa kwewere ya egwu. Nkeiru dabara n'ogbo, jide nnaochie ya aka, ma hulata soro ya gbawa egwu odinalla ahụ. Aka egbuo onwe ya, ochi ejiri onye ọ b́la ebe Nkeiru na nna ochie na-eseri egwu ha: sekem, gharam; sekem, gharam.

Nkọwa mkpuruokwu

Ugbu a, nwa akwukwo o bu la ga-agbali kowaa mkpuruokwu ndi a na nghota omimi ha. E mecha, onye o bu la ga-edeba nkowa di ka onye nkuzi siri deputa ya na boodu.

OKWU

NKOWA

OKWU

NKOWA

mmemme ncheta

omumu

n'ehihie

ekporo oku

na-ayori egwu

ogbara ohuru

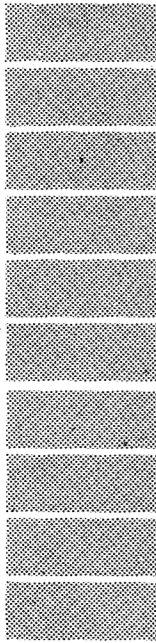
osikapa joloof

agwa

achicha

ahuekere

n'uso

na-enomi

nkwa

eruru

nganga

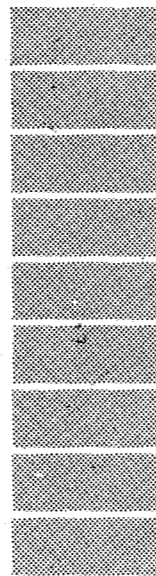
na-eseri egwu

kwewere ya egwu

n'ogbo

egwu odinaala

iko mmanya

12E Nnyocha eserese na odide nka

Ndumodu

Leruo foto a anya nke oma. Olee ihe ndi i huru? Gini na-eme? Gini ka i huru n'aka nri na n'aka ekpe? Gini ka i huru n'elu ya na n'okpuru ya? Detuo n'akwukwo gi ahiriokwu abuo ma o bu karia maka otu ihe ndi i huru.

I nwere ike dee ya n'usoro akuko ma o bu na nke mkparita uka. I nwekwa ike dee ya di ka leta enyi na enyi ma o bu leta i ga-edegara 'Udoka' ka ma o bu 'Ogene' e biputa ya n'aha gi. Ozo kwa, i nwekwa ike dee ya n'usoro abuo ma o bu n'usoro ozo masiri gi. Mana ihe di oke mkpa bu na ihe ndi i ga-edega ga-aburiri maka ihe ndi di n'eserese a.

Fig. 12

Nkọpụta ụfọdụ okwu di n'akwukwọ a

<i>ábu</i> -	otu nkenụdị agumagụ (poetry; poem)
<i>abụ nkatọ</i> -	abụ e ji akatọ ihe (satirical poem)
<i>abụ ogbugba</i> -	abụ otu nzizo di ka mmanwụ, ekpo, odo
<i>abụ otito</i> -	abụ e ji eto ihe (praise poem)
<i>ahiri</i> -	usorokwu di n'abụ (line or verse)
<i>ahiriokwu</i> -	usorokwu nwere ngwaa nghọta ya zuru oke (sentence)
<i>ahirajaju</i> -	ahiriokwu mputara ya ziputara ajaju
<i>ahirimburuna</i> -	ahiriokwu mputara ya ziputara mburu (conditional sentence)
<i>ahirimfe</i> -	ahiriokwu nwere naanị otu ngwaa, nghọta ya zuru oke (sentence)
<i>ahiriñhà</i> -	ahiriokwu nwere ngwaa zuru oke abụọ, (compound sentence)
<i>ahirinju</i> -	ahiriokwu mputara ya ziputara nju
<i>ahirinkwugba</i> -	ahiriokwu nwere otutu njiko n'ime ya
<i>ahirinkwusa/nkwe</i> -	ahiriokwu mputara ya na-ekwu ihe bawam, n'abughi nju ma o bu ajaju (declarative sentence)
<i>akuko</i> -	d.k. akuko ifo: akuko na-eziputa ihe ndi emeghi eme (folktale) akuko n'abu, akuko e ji abu agu akuko n'egwu akuko e ji egwu agu oru a ga-aru (exercise)
<i>arumaru</i> -	otu ahiriokwu diwa ka ilu (wellerism)
<i>asiniilu</i> -	nnokaba mkpurukwu olemaole n'usoro dabara adaba (structure)
<i>ndoko</i> -	iji nka dee edemede (creative writing)
<i>ñka ide edemede</i> -	ihe ndi e ji amata ihe o bu (characteristics)
<i>njirimara/ejirimara</i> -	oke nkerisi di n'ahiriokwu; usorokwu nwere ngwaa mara mputara ya ezuchaghi oke (clause)
<i>nkebiahiji</i> -	usorokwu na-enweghi ngwaa o bu (phrase)
<i>nkebiokwu</i> -	nkerisi (phrase) ngalaba di n'ihe o bu
<i>nkenudji</i> -	ihe di ka ule (evaluation)
<i>nnwale</i> -	abidiji na ihe ndi e ji ede asusu o bu (orthography)
<i>nsoroedide</i> -	

udaolu -

ihe pụtara ihe n'asụsụ dị ka Igbo, n'ihe gbasara
uda (tone)

ukabuilu -

obere akụkọ yiri akụkọ (anecdote)

usorookwu -

aha na mkpuruokwu ọ bụla ya na ya na-agakọ